

JAZYKOVEDNÝ ČASOPIS

JAZYKOVEDNÝ ÚSTAV EUDOVÍTA ŠTÚRA

SLOVENSKEJ AKADEMIE VIED

1

ROČNÍK 44, 1993

CENA 29 SK

SAP
SLOVAK ACADEMIC PRESS

SLOVAK ACADEMIC PRESS, spol. s r. o., Bratislava

OBSAH

Juraj D o l n í k: Motivácia ako princíp prirodzenosti v morfológii	3
Ján K a č a l a: Kategoriaľné slová v slovných spojeniach	14
Klára B u z á s s y o v á: Nominalizačná funkcia abstraktných názvov vlastností	25
Eva T i b e n s k á: Sémantická analýza bezsubjektových viet a viet s nepodmetovým vyjadrením subjektu	41
Viktor K r u p a: Jazyková relativita a predpoklady jazykovej tvorivosti	54

Diskusie

František M i k o: Otváranie axiómy languc/parole	60
---	----

Správy a posudky

Odkaz akademika Ľudovíta Nováka. J. S a b o l	66
Kolokvium k nedožitému 80. výročiu narodenia prof. Eugena Paulinyho. J. M l a c e k - J. P a u l i n y	68
Pauliny, E.: Vývin slovenskej deklinácie. E. K r o š l á k o v á	70
Varia I. J. H o r e c k ý	72
Medzinárodný časopis Stylistyka. O. Š k v a r e n i n o v á	74
Nové vydanie historicko-etymologického slovníka maďarčiny. P. Z i g o	76
Interdisciplinárny výskum sémantiky jazyka. Príspevok kognitívnej antropológie. V. K r u p a	78

СОДЕРЖАНИЕ

Юрай Д о л н и к: Мотивация как принцип естественности в морфологии	3
Ян К а ч а л а: Категориальные слова в сочетании слов	14
Клара Б у з а ш ш и о в а: Номинализационная функция существительных абстрактного качества	25
Эва Т и б е н с к а: Семантический анализ безсубъектных предложений и предложений с бесподлежащим выражением субъекта	41
Виктор К р у п а: Языковая относительность и предпосылки языкового творчества	54

Д и с к у с с и я

Франтишек М и к о: Открывание аксиомы язык/речь	60
---	----

С о о б щ е н и я и р е ц е н з и и

Завет академика Людовита Новака. Я. С а б о л	66
Коллоквиум посвященный памяти проф. Эугена Паулины (1912–1983). Й. М л а ц е к - Я. П а у л и н ы	68
Паулины, Э.: Развитие словацкого языка. Э. К р о ш л а к о в а	70
Вария I. Я. Г о р е ц к и	72
Международный лингвистический журнал Stylistyka	74
Новое издание историческо-этимологического словаря венгерского языка. П. Ж и г о	76
Интердисциплинарное исследование семантики языка. Вклад когнитивной антропологии. В. К р у п а	78

JAZYKOVEDNÝ ČASOPIS

JAZYKOVEDNÝ ÚSTAV LUDOVÍTA ŠTÚRA
SLOVENSKEJ AKADEMIE VIED

1

ROČNÍK 44, 1993

SLOVAK ACADEMIC PRESS, spol. s r. o.

THE LINGUISTIC JOURNAL

of the Ludovít Štúr Linguistic Institute of the Slovak Academy of Sciences

Volume 44, 1993

Published semianually in 80 pp.

by the Slovak Academic Press, spol. s r. o.

Address of the Editorial Board:

813 64 Bratislava, Panská 26, Slovakia

Distribution rights are held by KUBON and SAGNER, P.O.B. 34 01 08, D-8000 München,
Germany

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

Института языкознания им. Людовита Штура Словацкой академии наук

Том 44, 1993

Издается два раза в год на 80 стр.

Slovak Academic Press, spol. s r. o.

Адрес редакции: 813 64 Bratislava, Panská 26, Словакия

Подписки принимает: KUBON und SAGNER, P.O.B 34 01 08, D-8000 München, Germany

REDAKČNÁ RADA

J. Bosák (výkonný redaktor), K. Buzássyová, J. Dolník, J. Horecký, J. Kačala (hlavný redaktor),
R. Krajčovič, A. Král, V. Krupa, J. Mistrík, S. Ondrejovič, I. Ripka, J. Sabol, E. Sekaninová

MOTIVÁCIA AKO PRINCÍP PRIRODZENOSTI V MORFOLÓGII (NA PRÍKLADE SUBSTANTÍVNEJ DEKLINÁCIE V SLOVENČINE)*

JURAJ DOLNÍK

Štúdia je príspevkom k teórii prirodzenej morfológie. Objašňuje princíp motivácie morfológických tried a podtried ako kritérium, na základe ktorého sa hodnotia morfológické štruktúry ako viac alebo menej prirodzené, resp. neprirodzené. Vymedzuje sa okruh menej prirodzených morfológických štruktúr a analyzuje sa motivačná optimalizácia tried a podtried. Materiálovým podkladom výkladu sú javy zo synchronnej dynamiky substantívnej deklinácie v slovenčine, pomocou ktorých sa znázorňuje idea, že dynamika morfológie je kauzálne spätá s motivačnou optimalizáciou jej štruktúr.

Úvod

Teória prirodzenej morfológie sa pokúša podať vysvetlenie bežných empirických faktov z morfológickej oblasti jazyka, napríklad že nie všetky morfológické štruktúry sú v prirodzených jazykoch v rovnakej miere rozšírené, že jednotlivé morfológické štruktúry v rozličnej miere odolávajú zmenám, že deti si osvojujú materinský jazyk s preferenciou istých morfológických štruktúr, že nie všetky chybné tvary považujú používatelia jazyka v rovnakej miere za neprijateľné, že všetky morfológické štruktúry nie sú rovnako ľahko dekodovateľné a pod. Pre nositeľa jazyka nie sú všetky morfológické štruktúry a procesy v rovnakej miere normálne, prirodzené, nepripisuje sa im rovnaká hodnota. Otázka je, čo je v tvaroslovnom systéme prirodzené, menej prirodzené, resp. neprirodzené. Alebo inak: Z čoho vyplýva väčšia či menšia miera prirodzenosti morfológických štruktúr a procesov? Pri odpovedi na túto otázku sa vychádza z princípu jednoduchosti. Odlišnosť jestvujúcich koncepcií vyplýva z toho, že sa pojem jednoduchosti aplikuje na morfológické štruktúry na podklade odlišných prístupov.

V univerzalistickej koncepcii W. M a y e r t h a l e r a (1981) sa prirodzenosť rovná ikonickej jednoduchosti. Istá flektívna forma je tým jednoduchšia, prirodzenejšia, čím vyšší stupeň ikonickosti sa v nej odráža. Oproti tejto koncepcii stojí teória, ktorá viaže prirodzenosť na systém konkrétneho jazyka (Wurzel, 1984). Jej základom je princíp systémovej primeranosti a princíp stability flektívnych tried. Čím menej zodpovedajú príslušné morfológické javy týmto princípom, tým menej sú prirodzené, resp. tým viac sú príznakové. Zjednodušovanie tu spočíva v redukovaní sústavy flek-

* Príspevok je venovaný XI. Medzinárodného zjazdu slavistov. Bratislava 30. 8. – 8. 9. 1993.

tívnych pravidiel. V opozičnom vzťahu k obidvom koncepciám je teória morfolologickej ekonómie (napr. Harnisch, 1988; Werner, 1989; Fenk-Oczlon, 1991), podľa ktorej primeraným explanačným princípom v morfológii je frekvencia (v zmysle token-fre-
quency). Z tejto pozície príznakové, menej prirodzené môžu byť len tie formy, ktoré
nie sú optimálne z hľadiska frekvencie, t. j. ktoré sa pri nízkej frekvencii vyznačujú
silnou kondenzovanosťou (t. j. tým, že kategoriálne významy sú vyjadrené silne kon-
denzovane), resp. pri ktorých sa s vysokou frekvenciou spája expanzivnosť (t. j. kate-
goriálne významy sú vyjadrené zreteľne, separátne).

V našom výklade upriamime pozornosť na princíp optimálnej motivácie. Nadvä-
zujeme na spomínaný princíp stability flektívnych tried a na princíp motivovanosti
morfologických tried, ktorý na inom mieste W. U. W u r z e l (1989, s. 507) defi-
nuje takto: „... príslušnosť slova k morfolologickej triede je tým prirodzenejšia, a teda
menej príznaková, čím silnejšie je predpovedateľná na základe mimomorfologických
vlastností.“

Motivácia ako princíp prirodzenosti

Vychádzame z toho, že používateľ jazyka považuje (resp. pociťuje) isté morfolo-
gické štruktúry za normálnejšie, prirodzenejšie ako iné štruktúry preto, lebo každá
štruktúra nezodpovedá princípu optimálnej motivácie. Počiatočným oporným bodom
pri reprodukcii alebo utváraní istej morfolologickej štruktúry je slovnodruhovú prísluš-
nosť slova. Morfologická štruktúra je minimálne motivovaná slovnodruhovým prízna-
kom. Minimálnosť motivácie spočíva v tom, že vzhľadom na rozčlenenosť flektívneho
systému vnútri slovných druhov umožňuje len všeobecnú prediktabilitu morfolologickej
štruktúry. Ďalším oporným bodom je frekvencia použitia. S vysokou frekvenciou sa
spája prediktabilita nepravidelnosti. Slovnodruhový príznak a vysoká frekvencia opti-
málne motivujú jedinečne nepravidelné štruktúry. Nízka frekvencia je spätá s ďalšími
príznakmi, ktorými sa špecifikuje všeobecná prediktabilita na základe minimálnej
motivácie.

S vyššou či nižšou vymedzovacou silou týchto subklasifikačných príznakov súvisí
miera určitosti motivácie morfologických štruktúr. Morfologická štruktúra je maxi-
málne motivovaná, ak je na základe motivácie predpovedateľná s maximálnou urči-
tosťou. Maximálna motivácia sa môže, ale nemusí zhodovať s optimálnou motivá-
ciou, ktorá sa vyznačuje tým, že prediktabilitu zaručuje najmenším komplexom moti-
vačných príznakov vzhľadom na dané systémové podmienky. Za prirodzené, nepří-
znakové sa považujú tie morfologické štruktúry, ktoré sú založené na optimálnej
motivácii, t. j. tie, ktorých reprodukcia alebo utváranie sa vyznačujú optimálnou jed-
noduchosťou a určitosťou v daných podmienkach. Vysoká frekvencia jedinečne ne-
pravidelných štruktúr zaručuje ich jednoduchú (priamu, nesprostredkovanú pravid-
lom) a jednoznačnú evokáciu ako jednočlenných tried vyznačujúcich sa ostrým kon-
trastom vnútri paradigmy. Pretože štruktúr tohto druhu je malý počet, vysoká frek-
vencia zdôvodňuje ekonomickosť ich výskytu. Pri oveľa väčšom počte pravidelných

štruktúr je, prirodzene, ekonomickejšie opierať sa o optimálny komplex subkategorizačných príznakov.

Obidva typy spomínaných morfológických štruktúr sú pre nositeľov jazyka normálne, prirodzené, bezpríznačné, pretože ich motivácia je optimálne jednoduchá, určitá a vzhľadom na kvantitatívny pomer týchto typov štruktúr aj ekonomická. Napr. optimálne jednoducho je motivovaná deklinačná trieda slovenských substantív typu *vysvedčenie*, ale aj supletívne tvary ako *ľudia*, *lepší*, *som*. V prvom prípade je trieda jednoznačne určená (zreteľne, pevne ohraničená) komponentmi „substantívum“, „zakončenie na -ie“ (rod je v tomto prípade implicitný a redundantný prvok); v druhom prípade funkciu subklasifikačného príznaku plní pragmatický komponent „vysoká frekvencia“. Treba poznamenať, že ide o morfológicky aktualizovanú vysokú frekvenciu výskytu slova (nie každé ohybné slovo s vysokou frekvenciou vykazuje supletívny tvar). Ďalej už nebudeme hlbšie analyzovať otázku supletivizmu (v teórii prirodzenej morfológie sa tejto otázke venuje osobitná pozornosť; porov. napr. Bittner, 1988; Ronneberger-Sibold, 1988; Wurzel, 1990).

Optimálna určitosť prediktability istej štruktúry nevyklučuje, že isté alternatívne tvary sú predpovedateľné s rovnakou určitosťou. Ak je motivácia optimálna, ale z povahy motivačného príznaku vyplýva, že nemôže zaručiť maximálnu prediktabilitu štruktúry, alternatívne štruktúry sa javia ako prirodzené. Ide tu o jeden z prejavov spomínanej nezhody medzi maximálnou a optimálnou motiváciou. Napr. v súčasnej slovenčine existencia dvoch podtried pri deklinačnom type *ulica* vzhľadom na dva tvary v G pl. (nulová morféma s predĺženou slabikou v tvarotvornom základe alebo prípona -í) je motivovaná fonologickou stavbou príslušných slov. Tento motív je síce optimálne jednoduchý, ale nemôže určiť presnú hranicu medzi týmito podtriedami, pretože fonologická stavba pripúšťa zaradenie istých exemplárov do oboch podtried (porov. dvojtvary *husiel'* – *huslí*, *morúš* – *morúši* a pod.). Je zrejmé, že tu máme do činenia s prototypovou klasifikáciou založenou na extenzionálne vágnom subklasifikačnom príznaku. Hranica medzi podtriedami je optimálne (nie maximálne) určitá, pretože bez zmeny deklinačnej podmienky niet možnosti odstrániť vágnosť subklasifikačného príznaku. Dosiahnutie maximálne určitého rozhraničenia podtried vyžaduje radikálnu zmenu subklasifikačného príznaku (teda zmenu deklinačnej podmienky), čo neprichádza do úvahy, lebo niet podmienok na presadenie optimálne jednoduchého motivačného príznaku bez extenzionálnej vágnosti.

Zatiaľ sme hovorili len o motivácii klasifikačnými a subklasifikačnými príznakmi alebo frekvenciou, ktorá sa dotýka flektívnych tried aj foriem. Flektívne formy sú fakultatívne späté aj so sekundárnou motiváciou, ktorú nazývame funkčná motivácia. Ide o prípady zhodného formálneho vyjadrenia istého gramatického významu (napr. jednotný tvar s pádovou morféma -och v L pl. maskulín v slovenčine). Funkčná motivácia je založená na neutralizácii medziparadigmatického formálneho kontrastu pri istom gramatickom význame (resp. kontrastu medzi subparadigmami), z čoho vyplýva, že prostredníctvom nej sa optimalizuje subklasifikačná motivácia flektívnych foriem. Uplatnenie funkčnej motivácie je limitované aktuálnou kontrastnou konštan-

tou, t. j. tým, že isté formy aktuálne symbolizujú medziparadigmatické kontrasty (resp. kontrasty medzi subparadigmami; aktuálnou symbolizáciou sa myslí symbolizácia v aktuálnom stave morfológického systému). Tieto formy určujú hranicu aktuálnej optimalizácie subklasifikačnej motivácie.

Príznakové morfológické štruktúry

Za menej prirodzené, príznakové sa považujú tie flektívne triedy a flektívne formy, ktoré nie sú optimálne motivované. Z predchádzajúceho výkladu vyplýva, že sa príznakovosť prejavuje vo vzťahu k frekvenčnej a subklasifikačnej motivácii. Okruh menej prirodzených morfológických štruktúr zahŕňa tieto prípady:

(1) Ak istá štruktúra je jedinečne nepravidelná a pritom si nezachová vysokú frekvenciu, je príznaková. Čím nižšia je frekvencia jej použitia pri zachovaní jedinečnej nepravidelnosti, tým je menej prirodzená.

(2) Ak istá flektívna trieda alebo podtrieda nie je určená optimálnym komplexom motivačných príznakov, je menej prirodzená. To znamená, že aj keď je trieda alebo podtrieda maximálne motivovaná, ale komplex motivačných príznakov nie je optimalizovaný, je príznaková.

(3) Ak istá flektívna trieda alebo podtrieda nie je optimálne motivovaná, časť jej členov je interne príznaková, ak sa motivačný príznak optimalizuje jeho špecifikáciou. Menej prirodzené sú tie členy, ktoré sa vymykajú z poľa pôsobnosti špecifikovaného motivačného príznaku.

Ak morfológické zmeny chápeme ako pohyb s tendenciou po eliminácii príznakových, menej prirodzených štruktúr, dynamiku morfológie môžeme vysvetliť ako motivačnú optimalizáciu jej štruktúr. Optimalizuje sa vzťah medzi frekvenciou a pravidelnosťou a pohyb smeruje k optimálnemu zjednodušeniu subklasifikačnej motivácie. Pokles frekvencie použitia jedinečne nepravidelných štruktúr vyvoláva tendenciu po presadení pravidelnej štruktúry – (1). Na základe tohto vývodu môžeme vysloviť napr. podmienkovú hypotézu, že ak by výrazne poklesla frekvencia použitia adjektíva *dobrý* (keby ho napr. vytlačalo iné slovo), začal by sa presadzovať pravidelný tvar **dobrejší*. Frekvencia ako potenciálny determináčny faktor by mala byť jedným z východiskových bodov pri pokuse o vysvetlenie javu, že sa v hovorovom štýle slovenčiny vyskytuje pravidelné stupňovanie prídavného mena *pekný* (**peknejší*, **najpeknejší*; porov. Morfológia slovenského jazyka, 1966, s. 213). Otázka je, či tu ide o štylistické využitie kontrastu pravidelné : nepravidelné (**peknejší* : *krajší*) alebo tu hrá úlohu to, že v hovorovom jazyku (v hovorovom štýle alebo skôr v bežnom hovorovom jazyku) môže byť frekvencia adjektíva *pekný* nižšia (napr. preto, lebo sa uprednostňuje výraz *krásny* alebo aj ďalšie hodnotiace výrazy s intenzifikačným komponentom; táto preferencia je silne asociovaná s príznakom hovorovosti). Pravda, treba uvažovať nielen o frekvencii slova, ale aj o frekvencii príslušného tvaru. To značí, že bolo by treba počítať aj s tým, že sa v hovorovom jazyku mohla znížiť frekvencia komparatívu a superlatívu (napr. v dôsledku preferencie iných výrazov s intenzifikačným kompo-

nentom, pričom sa pri stupňovaní výrazu *krásny* uplatňujú pravidelné tvary **krásnejší, *najkrásnejší, a nie krajší, najkrajší*).

Optimalizácia motivácie sa ďalej dotýka prípadov vyznačujúcich sa relatívne zložitým komplexom motivačných príznakov, hoci redukcia príznakov je aktuálne prípustná – (2). Jestvujú dve možnosti motivačnej optimalizácie triedy, resp. podtriedy: buď sa zovšeobecní motivačný príznak, čím sa redukuje počet tried, resp. podtried, alebo sa posilní špecifickosť motivačného príznaku, čím sa počet tried, resp. podtried zachová, prípadne aj rozšíri, ale súčasne sa príznak zjednoduší. V tejto súvislosti hovoríme o externej a internej príznakovosti členov tried a podtried, ktoré nie sú optimálne motivované. Všetky členy týchto tried alebo podtried vzhľadom na spomínanú možnú optimalizáciu zovšeobecnením motivačného príznaku sú externé príznakové. Interná príznakovosť je určená absenciou príznaku, ktorým sa optimalizuje motivácia triedy, resp. podtriedy. Sprievodnou okolnosťou internej príznakovosti je kvantitatívny pomer členov alebo pomer vo vzťahu k frekvencii použitia. Spomínaná možnosť posilniť špecifickosť motivačného príznaku sa realizuje ako odstraňovanie internej príznakovosti – (3). Vzťah medzi externou a internou príznakovosťou je taký, že interná bezpríznakovosť oslabuje externú príznakovosť a interná príznakovosť posilňuje externú príznakovosť. Interná bezpríznakovosť však nemôže úplne neutralizovať externú príznakovosť, z čoho vyplýva oná možná optimalizácia zovšeobecnením motivačného príznaku. V ďalšej časti výkladu uvedieme ilustračné príklady s komentárom.

Motivačná optimalizácia deklinačných tried

V substantívnom flektívnom systéme súčasnej slovenčiny nachádzame dva deklinačné typy, pri ktorých sa výrazne prejavuje prechod substantív z jednej flektívnej triedy do inej. Prvý typ predstavujú feminína s nulovou relačnou morférou v základnom tvare, ktoré reprezentuje vzorové slovo *kosť*. Z tejto flektívnej triedy prechádzajú substantíva k deklinačnému typu *dľaň*. V slovenskej odbornej literatúre jestvujú dva názory na tento jav. Podľa jedného náhľadu typ *dľaň* sa konštituuje pre konkrétna, kým typ *kosť* sa vyhraňuje pre abstraktá a materiáliá (Dvonč, 1984, s. 54). Podľa druhého názoru sa typ *kosť* špecializuje ako doména derivátov na *-osť*, a to tak, že sa zbavuje substantív, ktoré prechádzajú pri konštituovaní slovotvorne homogénnej triedy (Furdík, 1981). Na pozadí nášho predchádzajúceho výkladu je tento medziparadigmatický pohyb učebnicovým príkladom motivačnej optimalizácie odstraňovaním internej príznakovosti. Obidva deklinačné typy sú príznakové, teda menej prirodzené, pretože motivácia príslušných tried nie je optimálna. Vývinová tendencia po odstránení príznakovosti prebieha v súlade s optimálnym zjednodušovaním motivácie, ktoré spočíva vo „voľbe“ formálno-sémantického segmentu (*-osť*) ako redukovaného motivačného príznaku, ktorý zaručuje vyšší stupeň určitosti prediktability pri zaraďovaní slov do tejto triedy. Pod zorným uhlom tejto tendencie sa optimalizuje aj motivácia typu *dľaň* (zahŕňal by všetky feminína s nulovou relačnou morférou s príznakom „- morféma

-ost“), takže sa obidve triedy stabilizujú a zbavujú sa príznačnosti. Pritom je pozoruhodné, že prechádzajú slová z triedy s pomerne vysokou produktivnosťou do takmer najmenej produktívnej triedy. Väčšinový princíp sa uplatňuje v rámci deklinačnej triedy *kost'*: Stabilné sú centrálné členy triedy (zo 4622 substantív tohto typu sa 4485 končí na *-ost'*; Mistrík, 1976, s. 35), kým periférne členy (substantíva, ktoré nepatria k derivátom na *-ost'*) podliehajú zmenám. Motivačná optimalizácia tu prebieha tak, že sa z triedy vylučujú interne príznakové členy, čím sa odstraňuje externá príznačnosť derivátov na *-ost'* čiže interne bezpríznakových členov. Medziparadigmatický prechod usmerňujú tie jednotky, ktoré svojou typovou frekvenciou dominujú vo vlastnej aj konkurenčnej triede, pričom sa táto frekvencia stále zvyšuje v súvisi s produktivnosťou príslušného slovtvorného typu. Treba však zdôrazniť, že typová frekvencia je tu zviazaná s optimálnym zjednodušením motivácie deklinačnej triedy v rámci špecifikácie motivačného príznaku (ide o tendenciu ku konštituovaniu dvojkomponentového príznaku „substantívum“ + „zakončenie na *-ost'*“, teda o tendenciu po dosiahnutí takého stavu, aký je pri substantívach na *-ie*).

Motivačná optimalizácia aktualizáciou potenciálneho špecifikačného príznaku je fakultatívnu realizáciou jednej z dvoch reálnych možností optimalizácie. Potenciálnym zdrojom vývinu k optimalizácii zovšeobecnením príznaku je sekundárna, t. j. funkčná motivácia. Niet aktuálnej kontrastnej konštanty, ktorá principiálne znemožňuje neutralizáciu kontrastných foriem (G sg., N a A pl.). Natíska sa otázka, prečo sa teda nepresadzuje vyšší stupeň motivačnej optimalizácie, t. j. zjednocovanie paradigiem *dlaň* a *kost'*. Veď vzhľadom na túto možnosť by bola pevne ohraničená trieda substantív na *-ost'* príznačová a ďalší vývin by mal ísť podľa princípu optimálnej motivácie k ďalšiemu zjednodušeniu deklinácie. Ukazuje sa tu tendencia po stotožnení produktivnosti slovtvorného typu s produktivnosťou deklinačnej paradigmy. Deklinačný typ *vyvedenie* potvrdzuje „atraktivnosť“ morfológického ozvláštnenia slovtvorných typov, ktoré svojou produktivnosťou výrazne „vyčnievajú“ nad ostatnými typmi. Okrem produktivnosti sa tieto dva slovtvorné typy výrazne odlišujú od ostatných typov v rámci tvorenia substantív transpozíčnou povahou sémantického vzťahu medzi základovým a odvodeným slovom. Podobne ako supletívne tvary, ktoré sú späté s nápadnou mimomorfológickou vlastnosťou (s vysokou frekvenciou), vyznačujú sa aj tieto paradigmy tým, že sa viažu, resp. sa kryštalizuje viazanosť na nápadné mimomorfológické vlastnosti. Pravda, nejde o záväznú viazanosť (veď vysoká frekvencia nie je nevyhnutne spojená so supletívizmom), ale dôležité je, že sa isté nápadné, „vyčnievajúce“ mimomorfológické vlastnosti m o ť z u premietnuť do morfológického stvárnenia príslušných slov. Pri riešení nadhodenej otázky treba teda počítať s tým, že pri deklinačnom type *kost'* m o ť n e j motivačnej optimalizácii vyššieho stupňa (t. j. zovšeobecneniu motivačných príznakov tried „*kost'*“ a „*dlaň*“) konkuruje m o ť n á optimalizácia nižšieho stupňa založená na morfológickom ozvlášťňovaní tried slov vyznačujúcich sa nápadne zreteľnými vlastnosťami.

Vyslovujeme hypotézu, že čím nápadnejšie, výraznejšie sú vlastnosti, ktoré prichádzajú do úvahy pri optimalizačnej „voľbe“ motivačných príznakov, tým väčšia je

ich konkurenčná sila pri presadzovaní jednej z možných optimalizácií. Vyššie sme spomenuli aj názor, že deklinačný typ *kost'* sa vyhraňuje pre abstraktá a materiáliá. Okrem extenzionálnej vágnosti príznakov „abstraktné“, „materiálne“ o ich slabšej konkurenčnej sile rozhoduje menšia výraznosť (príslušná trieda slov nie je vyznačená jednoduchým formálnym ukazovateľom, ktorý by signalizoval výraznú formálne a sémanticky homogénnu otvorenú triedu typu derivátov na *-ost'*). Podľa našej hypotézy je silnejšia tendencia po presadení morfológického ozvláštnenia substantív na *-ost'*, ktorej do istej miery vzdorujú abstraktá a materiáliá. Čo sa týka presadzovania vyššieho stupňa motivačnej optimalizácie (zjednocovania paradigiem *dlaň* a *kost'*), treba zdôrazniť, že možné analogické vyrovnanie tvarov (G sg., N a A pl.) naráža na kontrast spätý so spomínanou výraznosťou triedy substantív na *-ost'*. Ak si zopakujeme, že pri analogickom vyrovnávaní tvarov ide o zjednotenie foriem na základe istých zhodných vlastností príslušných jednotiek, spomínaný výrazný kontrast je istou prekážkou pri možnom rozširovaní čiastkovej zhody na totožnosť. Z našej úvahy na podklade myšlienky optimálnej motivácie vyplýva, že predpokladom presadenia novej tendencie po zjednotení oboch paradigiem je zmenšenie relatívnej výraznosti spomínaného kontrastu. Máme na mysli možnú aktualizáciu výraznej triedy vymedzenej príznakom „feminína so spoluhláskovým zakončením“, ktorá by svojou silou prevýšila výraznosť triedy vyznačenej príznakom „substantíva na *-ost'*“. O tom, za akých podmienok sa dá počítať s touto aktualizáciou, tu už nebudeme uvažovať (túto otázku treba už riešiť v rámci overovania prediktabilnej sily explanačnej teórie).

Druhý typ predstavujú životné maskulína, ktoré reprezentuje vzorové slovo *hrdina*. Z tejto triedy prechádzajú domáce priezviská na *-o* do triedy reprezentovanej vzorovým slovom *chlap*, čo sa prejavuje v dvojtvarovom genitíve a akuzatíve singuláru (napr. *Krasku* – *Kraska*). Ide o zjednotenie skloňovania mužských priezvisk aj ostatných slov na *-o*. Pri vysvetľovaní smeru pohybu treba vychádzať z toho, že obidve deklinačné triedy sú príznakové, lebo nie sú optimálne motivované. Najjednoduchšou cestou k neutralizácii príznakovosti by bolo zjednotenie oboch paradigiem čiže optimalizácia zovšeobecnením motivačného príznaku, čo je principiálne možné (teda jednotné skloňovanie mužských osobných substantív) s výnimkou substantív na *-a* v G sg. (v dôsledku homomorfie N sg. = G sg.). Výnimočnosť týchto substantív limituje motivačnú optimalizáciu triedy mužských osobných podstatných mien a optimalizácia prebieha vzhľadom na túto výlučnú vlastnosť podtriedy substantív na *-a*, a to tak, že sa táto podtrieda zbavuje domácich priezvisk na *-o*, ako aj českých priezvisk na *-e* (*-ě*), ktoré prechádzajú k typu *kuli* (napr. *Purkyně*), aby sa konštituovala ako optimálne motivovaná trieda. Podobnosť s deklinačným typom *kost'* spočíva v tom, že sa aj tu ohraničujú centrálné, t. j. interne bezpríznakové jednotky (substantíva na *-a*) ako samostatná trieda, kým periférne jednotky (spomínané mená na *-o*, *-e*, resp. *-ě*) podliehajú zmenám. Rozdiel je v tom, že kým pri type *kost'* ide o fakultatívnu voľbu motivačnej optimalizácie špecifikáciou motivačného príznaku (možné zjednotenie paradigiem nenaráža na štruktúrnu zábranu), pri type *hrdina* je tento optimalizačný postup vynútený štruktúrnou prekážkou.

Jednoliatosť niektorých slovenských substantívnych deklinačných paradigiem narúšajú pády s primárnym a sekundárnym tvarom, resp. s dvojtvorom. Odpoveď na otázku, ktorý tvar je prirodzený, ktorý je menej prirodzený, závisí od toho, do akej miery zodpovedá príslušná podtrieda slov princípu optimálnej motivácie. Ak je motivácia podtriedy optimálne jednoduchá a zaručuje optimálne určitú prediktabilitu príslušnosti jej členov, príslušný tvar je prirodzený, pokiaľ sa neaktualizuje potenciálna funkčná motivácia. Dobrým príkladom prirodzenej pádovej formy so sekundárnou príponou je tvar L sg. pri deklinačných typoch *dub* a *mesto*, pri ktorých je sekundárne *-u* motivované fonologicky (najnovší sociolingvistický výskum ukazuje, že je tu náznak aktualizácie tendencie po vyššom stupni motivácie tejto podtriedy; objavujú sa tvary *o kakae*, *o rádi*, resp. *rádie*; Bosák, 1993, s. 18). Pri podtriede vymedzenej veľkými spoluhláskami niet tlaku funkčnej motivácie na zovšeobecnenie motivačného príznaku (na zjednotenie primárnej a sekundárnej formy).

Aktualizáciou funkčnej motivácie sa realizuje potenciálna optimalizácia subklasifikačnej motivácie. Napr. fonologický motivačný príznak zaručuje prediktabilitu tvaru v G pl. pri deklinačných typoch *žena* a *mesto* s maximálnou určitosťou (sprievodným príznakom nulovej morfémy je predĺženie slabiky v tvarotvornom základe, pokiaľ nie sú podmienky na pôsobenie zákona o rytmickom krátení; napr. *stena* – *stien*, *výmena* – *výmen*). Podtrieda, pri ktorej pôsobí rytmický zákon, je však príznaková, pretože je aktualizovaná funkčná motivácia. To značí, že sa tu začal proces, ktorý smeruje k presadeniu vyššieho stupňa motivačnej optimalizácie (k zjednoteniu podtried). Aktualizácia funkčnej motivácie je, pravda, možná preto, lebo nenarúša na limitnú prekážku (preto sa vyskytujú známe dvojtvary *výher* – *výhier*, *čísel* – *čísiel*).

Hneď sa tu vynára otázka, prečo nepozorujeme neutralizáciu rytmického zákona pri type *žena* a *mesto* aj v D a L pl., keď pri typoch *ulica* a *dlaň* sa prejavuje tendencia porušovať toto pravidlo (napr. *Včelinciam*, *Včelinciach*; *dielniam*, *dielniach*). L. D v o n ě (1984, s. 49) pri výklade pohybu v D a L pl. pri type *ulica* poukazuje na to, „že sa tu prejavuje tendencia používať príponu *-iam* alebo *-iach* v maximálnom rozsahu, a to aj namiesto variantov *-am*, *-ach*“. Podobnú konštatáciu nájdeme aj v súvisi s typom *dlaň*. Odpoveď na spomínanú otázku je, že tu funkčná motivácia nemá priamu oporu v aktuálnej kontrastnej konštante, t. j. v tom, že sa pri týchto pádoch prejavuje kontrast medzi „mäkkým“ a „nemäkkým“ skloňovaním. Tento kontrast je tým faktorom, ktorý „dáva priestor“ pôsobeniu funkčnej motivácie. Difongizácia relačných morfémy v D a L pl. pri type *ulica* a *dlaň* je prejavom „mäkčenia“, teda zvýraznenia „mäkkosti“ týchto paradigiem. Pretože v G pl. „mäkkostný“ kontrast medzi typom *žena* a typom *ulica*, resp. *dlaň* nemôžeme zvýrazniť v relačnej morféme, pri tomto páde tento kontrast nie je prekážkou motivačnej optimalizácie ani pri „tvrdej“ paradigme. „Mäkkostný“ kontrast je teda faktor, ktorý motivačnú optimalizáciu podporuje (D a L pl. pri type *ulica* a *dlaň*), ale ju aj brzdí (v D a L pl.

pri type *žena*). Tam, kde je tento faktor oslabený (G pl.), motivačná optimalizácia „pracuje“ nezávisle od neho. Stabilita tvarov typu *výhram, výhrach* (t. j. pôsobenia zákona o rytmickom krátení) je nepriamo podporovaná spomínaným kontrastom (nepriamo preto, lebo sa kontrast zvyrazňuje pri „mäkkých“ typoch v pomere ku konštantným tvarom pri „tvrdom“ type). Vo vzťahu k možnej motivačnej optimalizácii vyššieho stupňa však tento kontrast nie je limitnou prekážkou, takže neutralizácia rytmického krátenia je pri uvedených tvaroch v princípe možná.

Na tomto mieste bude vari vhodné explicitne vyjadriť to, čo je implicitne prítomné v predchádzajúcom výklade. Optimálna motivácia flektívnych tried, resp. podtried je príčinou a účelom pohybu v rámci nich, ale aby sa tento kauzálny a finálny vzťah prejavil v procese (optimalizácie), musí byť aktualizovaný istým podnetom. Podnet sa viaže na isté okolnosti, s ktorými sú príslušné flektívne triedy, resp. podtriedy späté (výraznosť istej množiny slov, typová frekvencia alebo frekvencia výskytu v reči, výraznosť dištinkcie medzi paradigmami a pod.). Od týchto okolností závisí spôsob optimalizácie, t. j. to, ako začne tento proces prebiehať, ako sa začne optimalizácia kryštalizovať.

Už sme poukázali na to, že tendencia po motivačnej optimalizácii podtried naráža na limitné aj retardačné prekážky. Uvedieme ešte niekoľko príkladov. Motivácia diferencovanej podtriedy vyznačenej sekundárnou príponou *-ovia* v N pl. pri deklinačnom type *chlap* je značne zložitá. Prejavom tendencie po zjednodušení je napr. výskyt primárnej prípony *-i* pri cudzích slovách na *-fil, -fób, -graf, -nóm*. Tu pri zjednodušovaní niet žiadnej prekážky. Limitnou prekážkou je však napr. neprípustnosť kombinácie *-k, -g, -h + -i* vzhľadom na dištinkciu medzi mužským životným (presnejšie osobným) a neživotným skloňovaním, ako aj fonotaktická zábrana pri slovách na *-ek, -ček, -čik, -ok*. Znáμου retardačnou prekážkou je frekvencia použitia slova, resp. tvaru, ale aj formálna alebo sémantická podobnosť; porov. napr. odolnosť mien na *-any* (*Piešťany*) pri presadzovaní prípony *-ov* v G pl. pomnožných miestnych názvov pri deklinačnom type *dub* a *stroj* (Jacko, 1980). Retardačne môže pôsobiť aj paralelná motivácia dvoch podtried. Napr. sekundárny tvar *s-u* v G sg. pri deklinačnom type *dub* a *stroj* má čiastočne zhodnú motiváciu (látkové a abstraktné substantíva), takže neoptimálne motivovaná podtrieda látkových substantív v triede „stroj“ (porov. *čaju, plyšu, chmeľu*, ale *oleja, loja, hašiša*) má oporu v paralelnej podtriede pri type *dub*. Táto paralela však nie je limitnou prekážkou pri zjednodušovaní motivácie.

Popri štruktúrnych prekážkach sa vyskytujú aj „prekážky“ súvisiace so zaťažením tvarovej diferenciacie externou funkciou (sémanticky alebo štylisticky diferencované dvojtvary). Takéto dvojtvary sú prirodzené vo vzťahu k inému hodnotiacemu meradlu, totiž k meradlu, ktoré sa viaže na externú funkčnú potrebu. Je prirodzené, že optimalizácia motivácie sa podriaďuje tomu, čo súvisí s úlohou jazyka ako nástroja komunikácie. Čo sa týka frazeologicky alebo syntakticky viazaných tvarov, tie sa vymykajú z princípu morfolologickej prirodzenosti, lebo sú ako jazykové jednotky zbavené relatívnej autonómnosti.

Záver

Optimálna motivovanosť morfológických štruktúr je pre nositeľov jazyka hodnotiacim kritériom, na ktorého pozadí sa im tieto štruktúry javia ako dobré alebo menej dobré. Pravda, aj menej dobré štruktúry dobre plnia svoju funkciu, takže z tohto hľadiska sú tiež prirodzené, normálne (zmeny v morfológickom systéme nie sú podmienené tým, že tento systém neplní dobre svoju funkciu). Spomínané hodnotiace kritérium je vo vzťahu k funkčnému kritériu sekundárne a súvisí s prirodzeným sklonom človeka k zjednodušovaniu nástroja. Je prirodzeným záujmom nositeľov jazyka, aby reprodukovali alebo utvárali tvary s najmenším úsilím, aby na základe zreteľných príznakov dokázali ľahko identifikovať príslušnosť slova k náležitej triede. Optimalizácia motivácie je zdokonaľovaním klasifikácie pri tých triedach a podtriedach, ktoré nie sú zreteľne ohraničené (v zmysle relatívnej zreteľnosti), alebo aj keď sú dobre vymedzené, ich určovanie je zložitejšie, ako to dovoľujú podmienky. Mohli by sme teda hovoriť o optimalizácii klasifikácie, ale z hľadiska nositeľa jazyka pri komunikácii sa tento proces javí ako odstraňovanie exemplárov, ktorých zaradovanie do triedy alebo podtriedy je relatívne komplikované. Pojem optimálnej motivácie vystihuje zdokonaľovanie klasifikácie postupným odstraňovaním exemplárov, ktorých zaradovanie do tried, resp. podtried nie je optimálne jednoduché a určité.

*Filozofická fakulta UK
Bratislava, Gondova 2*

Bibliografia

- BITTNER, A.: Reguläre Irregularitäten. Zur Suppletion im Konzept der natürlichen Morphologie. Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung, 41, 1988, s. 416–425.
- BOSÁK, J.: Sociolinguistická interpretácia niektorých morfológických variantov (II). Slovenská reč, 58, 1993, s. 15–21.
- DVONČ, L.: Dynamika slovenskej morfológie. Bratislava, Veda 1984.
- FENK-OCZLON, G.: Frequenz und Kognition – Frequenz und Markiertheit. Folia Linguistica XXV/3–4, 1991, s. 361–394.
- FURDÍK, J.: O vzájomnom vzťahu slovtvorného a skloňovacieho systému (na príklade skloňovacích typov dľaň a kost'). Slovenská reč, 46, 1981, s. 353–359.
- HARNISCH, R.: Natürliche Morphologie und morphologische Ökonomie. Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung, 41, 1988, s. 426–437.
- JACKO, J.: Genitiv mužských pomnožných miestnych názvov v spisovnej slovenčine. Slovenská reč, 45, 1980, s. 302–308.
- MAYERHALER, W.: Morphologische Natürlichkeit. Wiesbaden, Athenaion 1981.
- MISTRÍK, J.: Retrográdný slovník slovenčiny. Bratislava, Univerzita Komenského 1976.
- MORFOLOGIA slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1966.
- RONNEBERGER-SIBOLD, E.: Entstehung von Suppletion und Natürliche Morphologie. Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung, 41, 1988, s. 453–462.

WERNER, O.: Sprachökonomie und Natürlichkeit im Bereich der Morphologie. Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung, 42, 1989, s. 34–47.

WURZEL, W. U.: Flexionsmorphologie und Natürlichkeit. Ein Beitrag zur morphologischen Theoriebildung. Studia Grammatica XXI. Berlin 1984.

WURZEL, W. U.: Zur Erklärbarkeit sprachlichen Wandels. Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung, 42, 1989, s. 488–510.

WURZEL, W. U.: Gedanken zur Suppletion und Natürlichkeit. Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung, 43, 1990, s. 86–91.

MOTIVIERUNG ALS NATÜRLICHKEITSPRINZIP IN DER MORPHOLOGIE

Z u s a m m e n f a s s u n g

Im Artikel wird die Motivierung der morphologischen Strukturen innerhalb der morphologischen Natürlichkeitstheorie behandelt. Es wird davon ausgegangen, daß die Natürlichkeit/Markiertheit einer morphologischen Struktur davon abhängt, ob sie optimal motiviert ist. Eine natürliche morphologische Struktur zeichnet sich dadurch aus, daß sie durch einen optimal einfachen Komplex von außermorphologischen Merkmalen motiviert ist. Es besteht die Tendenz, die morphologischen Strukturen zu eliminieren, die dem Prinzip der optimalen Motivierung nicht entsprechen, d. h. der autonome morphologische Wandel geht auf die Optimierung der Motivierung von morphologischen Strukturen zurück.

Die Konzeption der optimalen Motivierung von morphologischen Strukturen wird anhand der synchronen Dynamik der substantivischen Deklination im Slowakischen erörtert. Es wird gezeigt, daß es öfters konkurrierende Optimierungsmöglichkeiten vorliegen, deren Realisierung an bestimmte Faktoren gebunden ist. Bezüglich der synchronen Dynamik der substantivischen Deklination wird hervorgehoben, daß die optimale Motivierung der Flexionsklassen und -subklassen die Ursache und zugleich der Zweck des Wandels ist. Damit die kausale und finale Relation im Prozeß der Optimierung in Erscheinung tritt, muß sie durch einen Anlaß aktualisiert werden, der mit bestimmten Umständen verknüpft ist. Von diesen Umständen hängt die Art und Weise der Optimierung ab.

KATEGORIÁLNE SLOVÁ V SLOVNÝCH SPOJENIACH (PRÍSPEVOK K TEÓRII JAZYKOVÉHO VÝZNAMU)

JÁN KAČALA

Článok je venovaný analýze slovných spojení, ktorých základom je kategoriálne slovo so všeobecným substantívnym alebo verbálnym významom. Vymedzenie kategoriálneho slova v systéme slovnej zásoby korešponduje s vymedzením kategoriálneho komponentu v systéme významových komponentov (plnovýznamového) slova. Slovné spojenia s kategoriálnym slovom fungujú v lexike ako viacсловné pomenovania alebo v syntaxi ako zložené vetné členy. Jestvovanie kategoriálnych slov a ich fungovanie v lexikóne aj v syntaxi tvorí charakteristickú črtu súčasnej etapy vývinu slovenčiny. Jestvovanie viacсловných pomenovaní má dosah na šírku platnosti asymetrie jazykového znaku.

Filozofický termín *katégória* je teoretickým výrazom vzťahov najvyššej abstrakcie a tvorí nevyhnutné východisko vedeckého poznávania nielen vo filozofii ako globálnej vede, lež aj v špeciálnych vedných disciplínach. Filozofické kategórie (napríklad vedomie, duch, bytie, hmota, kvantita, kvalita, zákon, kauzalita, vzťah, pohyb, protiklad, čas, priestor, obsah, forma) ako kategórie s najvyšším stupňom abstrakcie sú zároveň významným východiskom a predpokladom tvorby a fungovania kategoriálneho systému v špeciálnych vedných disciplínach. Mnohé z uvedených filozofických kategórií sa uplatňujú často v modifikovanej podobe aj v jazykovede a samo slovo *katégória* poznáme v našej vednej disciplíne aspoň vo dvoch významoch: 1. ako relatívne uzavretú množinu prvkov so spoločnými vlastnosťami (napríklad *katégória podstatných mien, katégória slovies*), 2. ako najvšeobecnejší, základný pojem odrážajúci najpodstatnejšie znaky vecí, javu (napríklad *gramatická katégória, katégória pádu*; takéto dva významy zachytáva aj výkladový *Krátky slovník slovenského jazyka* z r. 1987).

Prídavné meno *kategoriálny*, použité v názve nášho príspevku, je podľa svojho významu aj utvorenia vzťahové prídavné meno vyjadrujúce vzťah k východiskovému výrazu *katégória*; jeho význam možno opísať spojením "majúci ráz, povahu kategórie": Kategoriálne slovo podľa tohto vymedzenia bude také, ktoré má kategoriálny ráz, ráz kategórie. Ak katégória je označením niečoho zovšeobecneného, resp. abstraktného, kategoriálne slovo pokladáme za označenie práve takéhoto všeobecného významu. Priam klasickým prípadom takéhoto kategoriálneho slova je neplnovýznamové sloveso *byť* – *bývať* s úlohou spony vo vetách typu *Hudba je čarovná. – Otec bol učiteľ. – Vonku je teplo. – V miestnosti býva chladno.* Kategoriálne slová sa však využívajú nielen pri tvorbe istého druhu syntagmy a tým aj pri utváraní špecifického druhu vetného člena podľa spôsobu výstavby (máme tu na myslí zložený vetný člen), t. j. v syntaxi, ale aj pri utváraní osobitného typu viacсловných pomenovaní, ktoré takisto ako zložený vetný člen sú založené na syntagmatickom vzťahu a majú teda formu slovného alebo syntagmatického spojenia, t. j. v lexike. Za kategoriálne slová v tomto zmysle pokladáme napríklad slovesá *dať, predstavovať, mať, tvoriť, uviesť, priniesť, podať,*

poskytovať, strácať v spojeniach typu *dať možnosť, predstavovať istotu, mať odvahu, tvoriť rámec, uviesť do súladu, priniesť dôkaz(y), podať návrh, poskytovať ochranu, strácať pokoj*. Uvedené a ďalšie slovesá tohto typu v spojení s podstatnými menami v rozličných pádoch sú v našej i zahraničnej jazykovede objektom intenzívneho výskumu z rozmanitých hľadísk. Len vyrátanie bibliografických položiek by nám tu zabralo veľa miesta. Rovnako za kategoriálne slová pokladáme aj podstatné mená, ako sú *dielo, sila, technika, spôsob, cesta, proces, pohyb, kruhy, miesta, verejnosť* v spojeniach typu *vodné dielo, pracovná sila, hybná sila, víťazná sila, stavebná technika, náhradný spôsob, kapitalistická cesta, dejinný proces, dejinný pohyb, diplomatické kruhy, úradné miesta, čitateľská verejnosť*.

Slovné spojenie, druhý z termínov použitých v názve nášho príspevku, chápeme lexikálnosémanticky a syntagmaticky: je to spojenie slov, ktoré môžu vstupovať do syntagmatických celkov (syntagiem) na základe syntagmatického (závislostného) vzťahu; toto spojenie slov utvára lexikálnosémantickú alebo syntaktickú jednotu. Osobitne sa tu žiada spomenúť uvedené spojenia s kategoriálnymi slovesami typu *dať*, ako aj s kategoriálnymi podstatnými menami typu *dielo*, ktoré ako viacslovné pomenovania stoja na úrovni jednoslovného pomenovania a v systéme slovnej zásoby platia ako jeden z typov pomenovaní (patria sem ako osobitný typ aj frazeologické jednotky). V syntaxi však berieme do úvahy ich nepopierateľnú syntaktickú výstavbu, ich dvoj- alebo viacslovnosť, ktorá ako pomenúvacia celosť vzniká na základe syntagmatického vzťahu a ktorá sa takto uvedomuje aj vo vete. To značí, že dvojslovné spojenia typu *dať možnosť, tvoriť rámec* a podobne posudzujeme ako spojenia syntakticky nadradeného slovesa (zvyčajne s funkciou prísudku) s pomenovaním objektu v akuzatívne, kým dvojslovné spojenia typu *vodné dielo, víťazná sila* atď. hodnotíme ako spojenie syntakticky nadradeného podstatného mena s podradeným zhodným prívlastkom vyjadreným adjektívom (alebo adjektíviom). V tomto prípade máme pred sebou nezhodu medzi stavom v lexike a stavom v syntaxi, resp. presnejšie povedané medzi pohľadom lexikálnym a syntaktickým. Táto nezhoda je však prirodzená, lebo lexikálne hľadisko a syntaktické hľadisko sú rozdielne, ale dôležité je to, že tieto hľadiská nie sú diametrálne odlišné, lež sa vlastne dopĺňajú.

Predmetom našej ďalšej analýzy sú teda také slovné spojenia, v ktorých úlohu syntakticky nadradeného člena má kategoriálne slovo – kategoriálne podstatné meno alebo kategoriálne sloveso. Metodicky je dôležité, že vymedzovanie kategoriálneho slova má v našej koncepcii bezprostredný súvis s vymedzením kategoriálneho komponentu vo význame pomenovania: vo význame pomenovania má táto zložka významového spektra zaraďovaciu (kategoriálnu) funkciu rovnako, ako má kategoriálne slovo zaraďovaciu (kategoriálnu) funkciu v rámci viacslovného pomenovania, resp. v rámci syntagmy, ktorá vystupuje ako zložený vetný člen.

Pri obidvoch typoch slovných spojení – lexikalizovaných aj syntaktických – ide o analytizmus v jazykovej stavbe: pri lexikalizovaných spojeniach máme pred sebou analytický (viacslovný) typ pomenovania, kým pri syntaktických spojeniach ide o analytický typ vetného člena (na prvom mieste je to predikát dvojčlennej a jednočlennej vety). Pravdaže, v realizácii analytickosti badáme pri uvedených dvoch typoch spojení

isté rozdiely, vyplývajúce, prirodzene, najmä z toho, že v jednom prípade ide o javy lexikálnej, kým v druhom prípade o javy syntaktickej povahy. Oproti jednoslovnému typu pomenovania, na ktorom sa všetky významové komponenty (t. j. okrem kategoriálnych aj subkategoriálne a individuálne – k tejto typológii porov. bližší výklad v našej práci – Kačala, 1989), ako aj príslušné gramatické významy (gramatické kategórie) vyjadrujú komplexne na jednom slove, pri viacslovnom pomenovaní so základovým podstatným menom alebo so slovesom máme do činenia s delením, t. j. analytickým vyjadrením týchto významových prvkov lexikálnych aj gramatických: na jednej strane stoja kategoriálne a subkategoriálne komponenty vo význame slova a gramatické významy, ktoré dovedna tvoria obsah kategoriálneho slova, na druhej strane stoja individuálne komponenty vo význame slova, ktoré sa stávajú obsahom druhej, nekategoriálnej zložky viacslovného pomenovania, t. j. prídavného mena a podstatného mena v spojeniach, ktorých základom je sloveso. Uvedieme konkrétny príklad: spojenie *pracovná sila*, spomínané medzi príkladmi, je jedným z členov radu takých spojení so základovým podstatným menom *sila*, ako sú: *výrobná sila*, *kvalifikovaná sila*, *slovníkárská sila*, *pomocná vedecká sila*, *technická sila*, *sekretárska sila*, *pisárska sila*, *učiteľská sila*, *laborantská sila* atď. Všetky tieto spojenia pomenúvajú zamestnancov, pracovníkov podľa vykonávanej práce, resp. podľa kvalifikácie. Slovo *sila* predstavuje substantívny základ týchto spojení, vyjadruje kategoriálny významový komponent podstatných mien, ktorým je všeobecný význam *p r e d m e t n o s t i*. Ten je rozhodujúci pre jestvovanie a fungovanie celého viacslovného pomenovania, lebo ním spojenie nadobúda substantívny ráz. Okrem neho substantívum *sila* v danom význame vyznačujú subkategoriálne významové komponenty *k o n k r é t n o s t i*, *ž i v o t n o s t i*, resp. *o s o b n o s t i*. Spomínaný významový komponent pracovného zaradenia vnášajú do spojenia uvedené prídavné mená *výrobný*, *kvalifikovaný*, *slovníkársky*, *pomocný vedecký*, *technický*, *sekretársky*, *pisársky*, *učiteľský*, *laborantský*; tento významový komponent v hierarchii významových komponentov slova kvalifikujeme ako individuálny, ktorý je najtesnejšie zviazaný s pomenúvanou mimojazykovou skutočnosťou a robí z lexikálnej jednotky individuálny člen lexikálneho systému jazyka so špecifickou konfiguráciou významových komponentov a najmä s jedinečným individuálnym významovým komponentom. Z analýzy významovej stavby, ako aj zo slovo tvornej (onomatologickej) štruktúry uvedených prídavných mien je napokon pochopiteľné, prečo tieto prídavné mená sú v lexikalizovaných spojeniach nositeľmi individuálneho významového komponentu: sú to napospol vzťahové prídavné mená vyjadrujúce zreteľne vzťah k východiskovému podstatnému menu: prídavné meno *výrobný* k základovému podstatnému menu *výroba*, adjektívum *kvalifikovaný* k substantívu *kvalifikácia* (kvalifikovaný je taký, čo má kvalifikáciu), *slovníkársky* k *slovníkár*, *slovníkárka*, dvojica *pomocný vedecký* k spojeniu *pomocný vo vzťahu k vede*, *technický* k *technika*, *sekretársky* k *sekretár*, *sekretárka*, *pisársky* k *pisár*, *pisárka*, *učiteľský* k *učiteľ*, *učiteľka*, *laborantský* k *laborant*, *laborantka*.

Rovnakú reláciu v rozložení kategoriálnych a nekategoriálnych významových komponentov a gramatických významov na kategoriálnej a nekategoriálnej zložke viacslovného pomenovania nachodíme aj pri spojeniach typu sloveso + podstatné

meno v akuzatívne alebo v ďalších nepriamych pádoch bez predložky alebo s predložkou. Realizácia kategoriálneho a subkategoriálneho komponentu vo význame slova, ako aj slovesných gramatických a lexikálno-gramatických kategórií je viazaná na sloveso ako na kategoriálny prvok lexikalizovaného spojenia, kým vyjadrenie individuálneho komponentu vo význame slova sa viaže na podstatné meno v akuzatívne a iných nepriamych pádoch ako na nekategoriálny člen slovného spojenia. Ukážeme to na konkrétnych príkladoch. Spojenie slovesa *dat'* s podstatným menom *možnosť*, uvedené medzi našimi príkladmi na slovné spojenia, ktoré majú za základ sloveso, je takisto členom celého radu slovných spojení so slovesom *dat'*; ďalšími členmi tohto radu sú napríklad spojenia *dat' prednosť*, *dat' príkaz*, *dat' požehnanie*, *dat' objasnenie*, *dat' radu*, *dat' popud*, *dat' súhlas*, *dat' návrh*, *dat' prísľub*, *dat' smer*, *dat' dôvera*, *dat' pozor* a mnohé iné. Sloveso *dat'* v týchto spojeniach vyjadruje jednak kategoriálny významový komponent *d y n a m i c k ý p r í z n a k*, vlastný celej triede sloves, a jednak subkategoriálne významové komponenty – *d e j o v o s ť*, *č i n n o s ť*, *t r a n z i t í v n o s ť*, *k a u z a t í v n o s ť*, *z á m e r n o s ť*. Tento slovesný rámec, utvorený kategoriálnym a subkategoriálnymi významovými komponentmi, naplňa individuálny komponent významu vyjadrený pripojeným podstatným menom. Aj pri slovesných lexikalizovaných slovných spojeniach vystupuje ako relevantná črta to, že podstatné mená ako nositele individuálneho významového komponentu celého slovného spojenia sú úzko významovo aj (niekedy sprostredkovane) slovotvorne alebo tvarotvorne zviazané s príslušnými slovesami: podstatné meno *možnosť* úzko súvisí so slovesom *umožniť*, substantívum *prednosť* so slovesom *uprednostniť*, *príkaz* so slovesom *prikázať*, *požehnanie* s *požehnať*, *objasnenie* s *objasniť*, *rada* s (*po*)*radiť*, *súhlas* so *súhlasiť*, *návrh* s *navrhnúť*, *prísľub* s *prísľúbiť*, *smer* s *usmerniť*, *dôvera* s *dôverovať*, *pozor* s *pozerat'*, *dozerat'* (prítom neberieme do úvahy *smer* významovej motivácie a slovotvorného alebo tvarotvorného postupu: či je východiskom podstatné meno ako v dvojiciach *prednosť* – *uprednostniť*, *smer* – *usmerniť* alebo paralelné sloveso, ako je to v dvojiciach *prikázať* – *príkaz*, resp. *objasniť* – *objasnenie*). Charakteristické je aj to, že uvedené slovesá, s ktorými sú podstatné mená vo významovom a slovotvornom vzťahu, tvoria plnohodnotné jednoslovné náprotivky, s ktorými sú dané lexikalizované spojenia v synonymickom vzťahu: *dat' možnosť* – *umožniť*, *dat' prednosť* – *uprednostniť*, *dat' príkaz* – *prikázať*, *dat' požehnanie* – *požehnať*, *dat' objasnenie* – *objasniť*, *dat' radu* – *poradiť*, *dat' popud* – *podnieť* (sloveso *popudiť* sa špecifikovalo v inom význame), *dat' súhlas* – *súhlasiť*, *dat' návrh* – *navrhnúť*, *dat' prísľub* – *prísľúbiť*, *dat' smer* – *usmerniť*, *dat' pozor* – *dozrieť*.

Syntaktické spojenia s kategoriálnym slovom, najmä slovesom sa od lexikalizovaných spojení odlišujú predovšetkým tým, že syntaktické spojenia spravidla nemajú povahu viacslovného pomenovania, preto sa delenost' významových a gramatických prvkov, t. j. ich analytickosť prejavuje nie na pomenúvacej úrovni, lež na úrovni vetného člena. Analytizmus syntaktických spojení je v tom, že dve slová spojené do špecifickej syntagmy fungujú ako jeden vetný člen, ako aj v tom, že syntakticky nadradená zložka syntagmy je nositeľom gramatických prvkov vetného člena a tých sémantických prvkov, ktoré formujú substantívny alebo slovesný ráz daného spojenia, t. j. ka-

tegoriálnych a subkategoriatálnych komponentov vo význame podstatného mena alebo slovesa, kým syntakticky podradená zložka syntagmy vyjadruje lexikálne prvky vetného člena v užšom zmysle, t. j. individuálne sémantické komponenty, kompletizujúce dané syntaktické spojenie z hľadiska spektra sémantických komponentov do jednotného, hoci analyticky realizovaného celku. Kategoriatálne slovo vnáša teda do spojenia gramatické a kategoriatálne lexikálne významy a pripojené nekategoriatálne slovo je zasa nositeľom vlastného lexikálneho významu daného spojenia. Konkrétne napríklad vo vetách so sponovým slovesom typu *Sestra je lekárka. – Obraz je pekný. – Dnes je slnečno. – Byť novinárom je zodpovedné.* a pod. môžeme izolovať spojenia *je lekárka, je pekný, je slnečno, byť novinárom*, v ktorých sloveso *byť* ako kategoriatálne sloveso bez plného lexikálneho významu svojimi určitými tvarmi realizuje slovesné gramatické kategórie, predovšetkým predikačné kategórie času a spôsobu, v dvojčlenných vetách s určitým tvarom aj kategóriu osoby, ďalej slovesné gramatické kategórie čísla a rodu, ako aj lexikálno-gramatické kategórie vidu a intencie slovesného deja. Ako sloveso prináša spona *byť* do uvedených spojení aj slovesný kategoriatálny komponent **d y n a m i c k ý p r í z n a k**, ako aj subkategoriatálne významové komponenty **s t a v o v o s ť**, **n e t r a n z i t í v n o s ť**, **n e z á m e r n o s ť** a **n e k a u z a t í v n o s ť**. Tieto významové prvky – gramatické aj lexikálne – v spojení s individuálnymi komponentmi, ktoré vyjadrujú podstatné mená, resp. ich tvary *lekárka, novinárom*, ďalej prídavné meno *pekný* a predikatívna príslovka *slnečno*, tvoria významovú náplň príslušného syntaktického spojenia, fungujúceho ako jednotný vetný člen.

Ako vidno, zdrojom analytizmu obidvoch typov slovných spojení je delené slovné vyjadrenie gramatických významov a abstraktnejších sémantických komponentov pomenovania na jednej strane a významových komponentov najbezprostrednejšie spojených s pomenúvanou mimojazykovou skutočnosťou na druhej strane. Žiada sa tu pripomenúť, že takéto analytické vyjadrenie významového spektra tvoriaceho dovedna jeden pomenúvací, resp. syntaktický komplex nie je v porovnaní s jednoslovným vyjadrením takéhoto komplexného významového spektra pôvodné, lež je až výsledkom **konštruovania** istých významových, slovnodruhových a gramatických typov pomenovaní do spoločnej pomenúvacej, resp. syntaktickej jednotky. Vo vývine slovnej zásoby takýto typ pomenovania čo do počtu a frekvencie vcelku narastá (porov. aj zistenia obsiahnuté v *Dynamike slovnej zásoby súčasnej slovenčiny*, 1989, s. 251 n.), pričom tento trend v slovnej zásobe je v súhlase so stavom a vývinom **morfologickej** i **syntaktickej** stavby slovenčiny, v ktorej sa analytické prvky vcelku posilňujú (porov. napr. konštatovanie **akademickej Morfológie slovenského jazyka**, 1966, s. 58 a 60, v ktorej sa analytický typ v slovenskej morfológii pokladá za **priebojný**). Dôležité je, že pohyby v lexikálnej stavbe jazyka (máme tu na mysli predovšetkým pribúdanie kategoriatálnych slov ako základov viacslovných pomenovaní, resp. významovú diferenciáciu polysémických slov a rozširovanie počtu všeobecných významov podstatných mien a sloviess, ktoré slúžia ako kategoriatálne slová) majú dosah aj na syntaktickú stavbu jazyka.

Z našej doterajšej analýzy vyplýva konštatovanie pozoruhodnej paralely medzi kategoriatálnym významom, resp. presnejšie medzi kategoriatálnym typom lexikálneho

významu a kategoriálnym slovom, ktoré takýto typ významu realizuje v rámci viac-slovných pomenovaní. Sama osebe takáto paralela nie je v jazykovom systéme ničím výnimočným; oporu má napríklad v dvojici gramatický význam, resp. gramatický typ významu a gramatické slovo. Je známe, že tzv. gramatické slová, t. j. spojky, predložky a častice, ako špecifické súbory prvkov lexikálneho systému realizujú práve gramatické významy, resp. gramatický typ jazykového významu (pri rozvíjaní konceptu kategoriálneho významu nadväzujeme na typológiu jazykového významu, ako sme ju predložili v našej práci – Kačala, 1989, s. 17 n.). Ide nám tu jednak o sám princíp paralelnosti slova a významu, resp. istého typu významu a jednak o súhrn kategoriálneho typu významu, resp. kategoriálneho komponentu vo význame slova a kategoriálneho slova. Istotne nemožno pokladať za náhodu, že si hľadá cestu na lexikálne (slovné) osamostatnenie práve najvšeobecnejší komponent, resp. najvšeobecnejšie komponenty vo význame slova a že v novo konštituovanom pomenovaní jeho označenie plní úlohu realizátora kategoriálneho významu, resp. kategoriálneho komponentu vo význame zloženého pomenovania: dodáva tomuto viac-slovnému pomenovaniu substantívnu alebo verbálnu povahu a spôsobuje, že viac-slovné pomenovanie sa stáva plnoprávnym substantívnym alebo verbálnym pomenovaním so špecifickým miestom v lexikálnom systéme jazyka, ako aj so špecifickými sémantickými vzťahmi k súvzťažným jednotkám slovnéj zásoby jazyka. Lexikálne osamostatňovanie kategoriálneho komponentu spolu so subkategoriálnymi komponentmi v rámci polysémických pomenovaní je živý lexikálnosémantický proces, s ktorým sa v súčasnosti ráta už aj pri lexikografickom opise slovnéj zásoby jazyka; odkazujeme tu aspoň na teóriu a prax *Krátkeho slovníka slovenského jazyka* (1987, 2. vyd. 1989), v ktorom sa u nás po prvý raz všeobecné, kategoriálne významy systematicky spracúvajú v rámci príslušných polysémických lexém, najmä slovesných, dokladajú sa typickými príkladmi a pri týchto príkladoch sa uvádzajú jednoslovné synonymné náprotivky ako výkladové slová (porov. napr. IV. význam pri slovese *byť*, 10. význam pri slovese *dať*, V. význam pri slovese *mať*, 9. význam pri slovese *dostať* atď.) Pribúdaním slovíec a podstatných mien so všeobecnými, kategoriálnymi významami a rozširovaním počtu a typov viac-slovných pomenovaní sa čiastočne mení obraz slovnéj zásoby súčasného jazyka nielen čo do počtu jednotiek, lež aj z hľadiska ich kvalitatívnych parametrov.

Dôležité je, že kategoriálne slová sa neobmedzujú na lexikálny systém jazyka, lež majú svoju paralelu aj na syntaktickej rovine systému jazyka, kde kategoriálne slová sa zúčastňujú na výstavbe osobitného, tzv. zloženého typu vetného člena. Fungovanie kategoriálnych slov na lexikálnej a zároveň na syntaktickej rovine systému jazyka potvrdzuje úzku zviazanosť lexikálnej a syntaktickej roviny systému jazyka a ich nerozdeliteľné fungovanie pri používaní tohto systému v reči. Na základe našej doterajšej charakteristiky kategoriálnych slov a ich fungovania v lexikálnej a syntaktickej stavbe systému jazyka možno povedať, že kategoriálne slová reflektujú význam, ktorý je na hranici lexikálneho a gramatického typu významu, resp. je blízky gramatickému, t. j. najvšeobecnejšiemu typu významu.

V ďalšej časti nášho príspevku sa zameriame na lexikálnosémantickú a gramatickú charakteristiku súboru verbálnych viac-slovných spojení, ktorých základom je slove-

so *dat'*, a poukážeme na niektoré paradigmatické vzťahy vnútri časti viacslavných pomenovaní so slovesným základom, ktoré v dôsledku lexikálno-gramatickej spájateľnosti slovesa vykazujú vyššiu variabilnosť ako viacslavné pomenovania so substantívnym základom (analogickú problematiku lexikalizovaných spojení so substantívnym základom *kruhy* sme rozobrali v samostatnom príspevku – porov. Kačala, 1992).

Vlastnou excerpciou jazykových prejavov rozličného druhu, ako aj výkladových slovníkov slovenčiny sme získali okolo 70 viacslavných pomenovaní, ktorých kategoriálnym slovesom je sloveso *dat'*. Kategoriálny význam slovesa *dat'* nadväzuje na ostatné, plné významy, čo sa prejavuje aj v tom, že najväčší počet lexikalizovaných spojení so slovesom *dat'* má význam "poskytnúť niekomu ústnu, písomnú alebo inú informáciu" a väzbu s bezpredložkovým datívom; také sú spojenia typu *dat' s'ľub*, *dat' prísl'ub*, *dat' vysvetlenie*, *dat' objasnenie*, *dat' uistenie*, *dat' zabezpečenie*, *dat' požehnanie*, *dat' povolenie*, *dat' rozkaz*, *dat' príkaz*, *dat' radu*, *dat' otázku*, *dat' inštrukciu/inštrukcie*, *dat' odpoveď*, *dat' súhlas*, *dat' správu*, *dat' pripomienky*, *dat' záruku/záruky*, *dat' znamenie*, *dat' signál*, *dat' výstrahu*.

Význam ďalšej, podstatne menšej skupiny lexikalizovaných spojení so slovesom *dat'* možno vystihnúť slovesom *sformovať*. Aj tieto spojenia majú väzbu s bezpredložkovým datívom. Zaráďujeme sem spojenia *dat' formu niečomu*, *dat' výraz niečomu*, *dat' tvar niečomu*, *dat' podobu niečomu*, *dat' meno niekomu/niečomu*, *dat' značku niekomu/niečomu*, *dat' smer niečomu*, *dat' život niekomu/niečomu*.

Inú skupinu viacslavných spojení so základovým slovesom *dat'* možno charakterizovať významom "umožniť niekomu niečo": spojenia si stále zachovávajú väzbu s bezpredložkovým datívom. Máme tu na mysli prípady *dat' možnosť*, *dat' príležitosť*, *dat' šancu*, *dat' právo*, *dat' oprávnenie*. Kým v doterajších spojeniach so slovesom *dat'* substantívum malo formu bezpredložkového akuzatívu singuláru a zriedkavo plurálu, vyskytuje sa v skúmanej skupine aj niekoľko takých prípadov, keď substantívum má tvar predložkového pádu; používa sa predložka *do* + genitív substantíva v singulári alebo predložka *na* + akuzatív substantíva v singulári. Spojenie má väzbu s datívom tak ako doteraz spomínané spojenia, ale aj viaceré iné väzby bezpredložkové aj predložkové. Patria sem spojenia *dat' do daru niekomu niečo*, *dat' do prenájmu niekomu niečo*, *dat' do poriadku niečo*, *dat' do obehu niečo*, *dat' do vzťahu niečo*, *niečo s niečím*, *dat' do súladu niečo*, *niečo s niečím*, *dat' do penzie niekoho*, *dat' na známosť niekomu niečo*, *dat' na vedomie niekomu niečo*, *dat' na papier niečo*; iba ojedinele sa vyskytne spojenie slovesa *dat'* s inou predložkou a substantívom: *dat' za pravdu niekomu*. V spojení *dat' najavo niekomu niečo* je pôvodný predložkový výraz už zastretý. Na okraji skúmaného súboru viacslavných pomenovaní stoja aj ďalšie spojenia kategoriálneho slovesa *dat'* s príslovkami: *dat' ďalej* s významom "odovzdať", *dat' preč* s významom "odložiť, odpratať", *dat' najavo* s významom "prejaviť".

Uvedené i ďalšie lexikalizované spojenia s kategoriálnym slovesom *dat'* majú naspoločnú súvzťažnú jednoslovnú náprotivku, s ktorými sú v synonymnom vzťahu, úplnom alebo čiastočnom. Synonymný vzťah medzi paralelným viacslavným a jednoslovným pomenovaním je v rozhodujúcej miere podmienený už spomínaným sémantickým a slovtvorným vzťahom medzi podstatným menom ako integračnou súčasťou

viacslovného pomenovania a zodpovedajúcim jednoslovným slovesným pomenovaním, napr. *dat' uistenie* – *uistiť*, *dat' radu* – *poradiť*, *dat' povolenie* – *povoliť*, *dat' odpoveď* – *odpovedať*, *dat' smer* – *usmerniť*, *dat' tvar* – *stvárať*, *dat' návrh* – *navrhnuť*. Prípady, keď viacslovné pomenovanie nemá významovo zodpovedajúci jednoslovný náprotivok, sú dosť zriedkavé; v našom materiáli také prípady predstavujú napríklad viacslovné pomenovania *dat' príklad*, *dat' vzor*, *dat' vieru*, *dat' dôveru* (synonymné vzťahy medzi súvzťažnými viacslovnými a jednoslovnými pomenovaniami podrobnejšie rozobrala v samostatnom príspevku M. Pisárčiková, 1977).

Hoci uvedený počet okolo 70 viacslovných pomenovaní s jedným kategoriálnym slovesom *dat'* sa zdá pomerne vysoký (pričom sa žiada pripomenúť, že kategoriálne sloveso *dat'* patrí medzi najbohatšie využívané kategoriálne slovesá), jednako treba zdôrazniť, že okruh spájateľnosti slovesa *dat'* v takýchto spojeniach s pomenovaniami inej slovnodruhovej platnosti, najmä s podstatnými menami je dosť zreteľne vymedzený a jeho prekročenie by sa pokladalo prinajmenej za nezvyčajné. Ak sme videli, že najmä v základnom použití slovesa *dat'* v rozoberaných spojeniach majú rozhodujúcu úlohu abstraktné podstatné mená, dejové mená a pod., je potrebné konštatovať aj to, že jestvuje veľa abstraktných podstatných mien, resp. dejových mien takých, ktoré do viacslovného pomenovania s kategoriálnym slovesom *dat'* nevstupujú; také sú napríklad podstatné mená *podozrenie*, *pozornosť*, *povzbudenie*, *presvedčenie*, *uspokojenie*, *spokojnosť*, *rozhodnosť*, *rozhodnutie*, *prejav*, *prejavenie*, *závisť*, *závislivosť*, *odpor*, *odporovanie*, *zastúpenie* a mnohé iné. To, pravdaže, neznačí, že by uvedené a ďalšie podstatné mená nevstupovali do viacslovných pomenovaní s inými kategoriálnymi slovesami, napríklad *vzbudiť/vzbudzovať* *podozrenie*, *venovať* *pozornosť*, *nájsť* *uspokojenie*, *vyjadriť/vyjadrovať* *presvedčenie*, *prijat'*/*prijímať* *rozhodnutie*, *mať* *prejav* v niečom atď.

Viacslovné pomenovania utvárajú vzťahy nie iba s významovo súvzťažnými jednoslovnými pomenovaniami, lež aj navzájom. Výrazné a uzavreté sú najmä také súbory viacslovných pomenovaní, ktoré vznikajú na základe istých významových polí. Takýto súbor viacslovných pomenovaní zviazaný vymedzenými sémantickými prvkami a reláciami medzi nimi utvára istú paradigmu, v ktorej zjednocujúcim činiteľom okrem uvedených sémantických prvkov a vzťahov medzi nimi vyjadrených vymedzeným súborom kategoriálnych sloves je aj lexikálne identické podstatné meno. Gramatický tvar tohto podstatného mena je závislý od lexikálno-gramatickej spájateľnosti syntakticky nadradeného slovesa, resp. od syntaktickej funkcie, ktorú má dané podstatné meno alebo slovné spojenie ako celok. Počet členov takejto paradigmy viacslovných pomenovaní je rozličný a pohybuje sa od dvoch do šesť-sedem. Dvojčlennú paradigmu utvárajú napríklad súvzťažné spojenia *dat' na vedomie* a *zviať na vedomie*, päťčlennú paradigmu utvárajú napríklad spojenia so substantívom *omyľ*: *byť na omyle*, *nechávať v omyle*, *uviesť do omylu*, *dostať do omylu*, *vyviesť z omylu*.

V tomto príspevku sa nemôžeme venovať celej rozsiahlej problematike sémantickej i formálnej analýzy paradigiem s kategoriálnymi slovesami v slovenčine. Chceme tu aspoň na niekoľkých príkladoch ilustrovať paradigmy, pri ktorých utváraní sú rozhodujúce najmä významové prvky vznikania, spôsobovania, trvania, udržiavania a za-

nikania istého stavu, resp. situácie. Na týchto významových prvkoch a ich vzájomných vzťahoch je vybudovaná aj uvedená paradigma viacslovných pomenovaní, ktorej spoločný lexikálny prvok predstavuje podstatné meno *omyl*. Ďalšie príklady sú so spoločným lexikálnym prvkom *svet*: *prísť na svet, dostať sa na svet, doviest' na svet, dostať na svet, byť na svete, zniest' zo sveta*; so spoločným lexikálnym prvkom *uplatnenie*: *nájsť uplatnenie, získať uplatnenie, mať uplatnenie, stratiť uplatnenie*; so spoločným podstatným menom *súlada*: *dať do súladu, uviesť do súladu, dostať do súladu, dostať sa do súladu, byť v súlade*; so spoločným podstatným menom *pohyb*: *dať do pohybu, uviesť do pohybu, dostať do pohybu, dostať sa do pohybu, byť v pohybe, vyjsť z pohybu*; so spoločným substantívom *sloboda*: *získať slobodu, dať slobodu, mať slobodu, byť na slobode, stratiť slobodu*. Spoločným lexikálnym prvkom v takýchto slovných paradigmatách bývajú aj defektné substantíva, akým je napríklad slovo *pomykov*: *dostať sa do pomykova, prísť do pomykova, dostať do pomykova, priviesť do pomykova, byť v pomykove*, prípadne defektné tvary iných slovných druhov, ako sú napríklad plurálové tvary prídavného mena *úzký* s predložkami *do, v*, ktoré nachodíme v slovnej paradigme *dostať do úzkych, dostať sa do úzkych, byť v úzkych, dostať sa z úzkych*.

Aj z príkladov, ktoré sme tu uviedli, vidno, že v jednotlivých paradigmatách nie sú uvedené sémantické prvky zastúpené rovnomerne alebo symetricky a nebývajú vždy obsadené všetky paradigmaticky predpokladané (potenciálne) body. Dost' výrazná asymetria sa ukazuje najmä pri pomere sémantických prvkov označujúcich začiatkové body, ktorých je viac, a sémantických prvkov označujúcich koncové body, ktorých je v uvedených paradigmatách podstatne menej.

V závere zhrnieme výsledky, ku ktorým sme dospeli analýzou slovných spojení s kategoriálnym slovom, ktoré fungujú ako viacslovné pomenovania, resp. lexikalizované spojenia alebo ako zložený vetný člen, a vyslovíme isté závery. Vyšli sme z najvšeobecnejšieho označenia *slovné spojenie*; slovné spojenia sa členia na *lexikalizované spojenia*, ktoré fungujú na lexikálnej rovine systému jazyka, a na *syntaktické spojenia*, fungujúce na syntaktickej rovine systému jazyka. Spoločným menovateľom v oboch druhoch spojení je *kategoriálne slovo*, ktoré nesie *substantívny*, resp. *slovesný* ráz príslušného spojení, ako aj špecifické rozčlenenie gramatických prvkov a lexikalnosémantických prvkov medzi dve časti slovného spojení. Podľa toho, či lexikalizované spojenie má *substantívny* alebo *slovesný* ráz, delia sa *lexikalizované spojenia* na *substantívne* a *slovesné*. Podľa toho, či miesto kategoriálneho člena obsadzuje sloveso, modálna príslovka alebo základná číslovka, *syntaktické spojenia* delíme na *slovesné*, *príslovkové* alebo *číslovkové* (táto tematika sa rozpracúva v syntaxi).

S opretím o postavenie a fungovanie slovnodruhovo, resp. syntakticky rozhodujúceho prvku slovného spojení sme predložili koncept *kategoriálneho slova*, ktoré je v slovných spojeniach rozoberaných typov nositeľom *gramatických kategórií* substantíva, resp. slovesa, ako aj *substantívnych*, resp. *slovesných kategoriálnych* a *subkategoriálnych významových komponentov* slovného spojení. Sé-

mantická analýza kategoriálnych podstatných mien, ako aj kategoriálnych sloviac potvrdzuje, že tieto neplnovýznamové slová sú neplnovýznamové predovšetkým preto, že sa z ich významového spektra stráca individuálny komponent vo význame pomenovania, kým subkategoriálne komponenty ako abstraktnejšie významové prvky zostávajú spolu s kategoriálnymi komponentmi v kategoriálnom slove zachované. Neplnovýznamovosť slova je teda podmienená rozpadom významového spektra pomenovania a stratou individuálnych komponentov vo význame tohto pomenovania.

Zachovanie kategoriálnych komponentov vo význame slova je nevyhnutnou podmienkou zachovania statusu slova ako významovo a formálne vymedzenej, úplnej a ohraničenej pomenúvacej jednotky lexikálneho systému jazyka. Preto je prirodzené, ak kategoriálnym slovám – substantívam a slovesám – pripisujeme predovšetkým jestvovanie kategoriálneho komponentu v ich sémantike. Jestvovanie subkategoriálnych komponentov vo význame kategoriálnych slov dokazujú napríklad rozdiely, ktoré pozorujeme pri porovnávaní významu kategoriálnych podstatných mien *dielo* (konkrétnosť, neživotnosť) a *pohyb* (abstraktnosť, neživotnosť), *objekt* (konkrétnosť, neživotnosť) a *sila* (konkrétnosť, životnosť) alebo kategoriálnych sloviac *byť* (nedejovosť, stavovosť, netranzitivnosť, nekauzativnosť, nezámernosť) a *dať* (dejovosť, činnosť, tranzitivnosť, kauzativnosť, zámernosť), *mať* (nedejovosť, stavovosť, tranzitivnosť, nekauzativnosť, nezámernosť) a *uviesť* (dejovosť, činnosť, tranzitivnosť, kauzativnosť, zámernosť). Je prirodzené, že súbor subkategoriálnych príznakov sa pri kategoriálnych slovách pri nejestvovaní diferencujúcich individuálnych komponentov vo význame často kryje, a tak pri kategoriálnych slovách zisťujeme vysoký výskyt synonymity; z nášho súboru kategoriálnych slov to badáme napríklad na substantívach *objekt* a *dielo* (*stavebný objekt*, *stavebné dielo*), *proces* a *pohyb* (*dejinný proces* a *dejinný pohyb*), *proces* a *postup* (*výrobný proces* a *výrobný postup*) alebo na slovesách *dať* a *uviesť* (*dať príklad* a *uviesť príklad*), *dať*, *prejaviť* a *vysloviť* (*dať súhlas*, *prejaviť súhlas* a *vysloviť súhlas*), *dať*, *mať*, *uviesť* a *predložiť* (*dať námietky*, *mať námietky*, *uviesť námietky* a *predložiť námietky*) atď.

Platnosť kategoriálnych slov sme konštatovali pri podstatných menách a slovesách. Istotne nemôže byť náhoda to, že základom slovných spojení a najmä ich typu – viacslovných pomenovaní – sú práve tieto dva centrálna a zároveň polárne slovné druhy. Tento fakt len z iného hľadiska potvrdzuje centrálnosť, centrálna postavenie podstatných mien a sloviac v systéme slovnej zásoby, lebo práve tieto dva slovné druhy (a len ony) sú schopné časťou svojich jednotiek poskytovať základ na utvorenie nových, špecifických slovných spojení, najmä viacslovných pomenovaní.

Z nášho rozboru vyplýva, že kategoriálne slová ako základ slovných spojení na úrovni slovnej zásoby a syntaxe sú nositeľmi špecifického druhu lexikálneho významu, ktorý označujeme ako kategoriálny význam. Kategoriálny význam – na rozdiel od kategoriálneho komponentu vo význame slova – zahŕňa tak kategoriálne, ako aj subkategoriálne

k o m p o n e n t y vo význame slova a ako obsahová stránka špecifického súboru substantívnych a slovesných pomenovaní stojí na rozhraní lexikálneho a gramatického typu jazykového významu.

Jestvovanie kategoriálnych slov a ich fungovanie v slovnej zásobe aj v syntaxi možno pokladať za charakteristickú črtu súčasnej etapy vývinu slovenčiny. Jestvovanie viacslovných pomenovaní (spolu s frazeologickými pomenovaniami), ktoré sú podmienené jestvovaním kategoriálnych slov, vo vzťahu k jednoslovným pomenovaniam – podobne ako synonymia, polysémia alebo homonymia – rozširuje mnoho-rozmernú asymetriu jazykového znaku, založeného na zložitom vzťahu medzi označovaným a označujúcim.

*Pedagogická fakulta UK
Bratislava, Mlynské luhy 4*

Bibliografia

HORECKÝ, J. – BUZÁSSYOVÁ, K. – BOSÁK, J. a kol.: Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava, Veda 1989. 435 s.

KAČALA, J.: Sloveso a sémantická štruktúra vety. Bratislava, Veda 1989. 252 s.

KAČALA, J.: Výrazová a významová diferenciacia a vznik nových pomenovaní. Podstatné meno kruhy. Kultúra slova, 26, 1992, s. 225-229.

Krátky slovník slovenského jazyka. Red. J. Kačala – M. Pisárčiková. 2. vyd. Bratislava, Veda 1989. 592 s.

Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1966. 896 s.

PISÁRČIKOVÁ, M.: Synonymické vzťahy pri ustálených spojeniach typu dať súhlas. Slovenská reč, 42, 1977, s. 144-153.

KATEGORIALE WÖRTER IN DEN WORTVERBINDUNGEN (EIN BEITRAG ZUR THEORIE DER SPRACHBEDEUTUNG)

Zusammenfassung

Der Artikel ist der Analyse derjenigen Wortverbindungen gewidmet, deren Basis ein kategoriales Wort darstellt; kategoriales Wort hat eine allgemeine substantivische oder verbale Bedeutung. Die Bestimmung des kategorialen Wortes im System des Wortschatzes korrespondiert mit der Bestimmung der kategorialen Komponenten im System von semantischen Komponenten des Wortes. Die Wortverbindungen, die das kategoriale Wort enthalten, in der Lexik als mehrwörtliche Benennungen oder in der Syntax als zusammengesetzte Satzglieder funktionieren. Die Existenz der kategorialen Wörter sowie deren Funktionieren im Lexikon sowie in der Syntax ein charakteristisches Zeichen der gegenwärtigen Entwicklungsstufe der slowakischen Sprache darstellt. Die Existenz von mehrwörtlichen Benennungen ist im Zusammenhang mit dem Wirkungsbereich der multidimensionalen Asymmetrie des Sprachzeichens zu betrachten.

NOMINALIZAČNÁ FUNKCIA ABSTRAKTNÝCH NÁZVOV VLASTNOSTÍ

KLÁRA BUZÁSSYOVÁ

Štúdia je príspevkom k poznaniu nominalizácií pomocou slovtvorných prostriedkov, konkrétne deadjektívnych abstraktných názvov. V systematicke pripravovanej Syntaxe slovenského jazyka (Kačala, 1992, s. 11) je táto problematika súčasťou poznatkov o konštrukčných pravidlách a v ich rámci súčasťou paradigmatických zmien syntaktických prvkov v konštrukcii. Zaoberáme sa teda čiastkovým prípadom (druhom) syntaktických derivačných zmien. Syntaktická derivácia sa chápe ako pojem nadradený nominalizácii. Pravda, z hľadiska rovinového modelu systému jazyka predstaveného v citovanej štúdii J. Kačalu (op. cit., s. 6) predstavuje nami skúmaná problematika oblasť, kde sa slovtvorba, resp. slovtvorný systém prekrýva so syntaktickým (sleduje sa ich súvzťažnosť). V prístupe má dôležitú úlohu aj rešpektovanie kurylowiczovskej dichotómie syntaktickej a lexikálnej derivácie, a teda rozlišovanie transpozičnej (nominalizačnej) a nominačnej (pomenovacej, lexikálnej) funkcie odvodených mien; v tejto línii ďalej rozvíjame poznatky, ktoré sme predstavili v štúdii *Názvy deja a názvy vlastností v transpozičnej a nominačnej funkcii* (Buzássyová, 1982).

1. Abstraktné názvy spredmetnených vlastností, t. j. abstraktné substantíva so slovtvorným formantom *-ost'* (a jeho variantmi) patria spolu s verbálnymi substantívami (nomina actionis) k slovtvorným prostriedkom, ktoré v spisovnej slovenčine spĺňajú nominalizačnú funkciu. Ako slovtvorné deriváty zúčastňujú sa aj na syntaktických derivačných zmenách – môžu byť konštitutívnymi prvkami mechanizmov pretvárania jednej predikatívnej (vetnej) konštrukcie na mennú konštrukciu.

Nominalizačná schopnosť abstraktných názvov vlastností na *-ost'* súvisí s transpozičným charakterom týchto derivátov, resp. užšie s ich vystupovaním v „čisto“ transpozičnej funkcii (o transpozičnej derivácii v jej „čistej“ podobe porov. Dokulil, 1982). Slovtvorné derivačné procesy sú vtedy primárne vynucované syntaktickými potrebami, slúžia syntaxi. Pri takýchto derivačných procesoch sa mení iba syntaktická (vetnočlenská) funkcia východiskového slova, cieľom derivácie nie je primárne utvorenie nového pomenovania, lež transponovanie lexikálneho obsahu z jedného slovného druhu do druhého, aby sa dosiahlo iné rozloženie (redistribúcia) toho istého lexikálneho obsahu po vetných členoch. Z pohľadu slovtvorby ide o (slovtvornú) transpozičnú deriváciu, z pohľadu syntaxe o nominalizáciu. Napríklad: *Zaujalo ho, že ten problém je zdanlivo nevyriešiteľný. // Zaujala ho zdanlivá nevyriešiteľnosť tohto problému.*

Ako vidno z príkladu, nominalizácia je výsledkom pretvorenia, ktoré sa uskutočňuje vnútri vety (propozície). Konštrukcia tvorená celou vetou je uvedená do pozície mennej skupiny pomocou formuly *to, že*, pričom dochádza k pretvoreniu celej konštrukcie.

Vcelku úloha transpozičných onomaziologických a slovtvorných kategórií, najmä názvov deja a názvov vlastností pri pretváraní predikatívnych konštrukcií na menné

konštrukcie je závažným, hoci nie jediným reflexom súvzťažnosti slovotvorby a syntaxe. Pri tejto súvzťažnosti či vzťahu máme na strane slovotvorby, tvorenia slov na mysli rovnako slovotvorné postupy a procesy, ako aj výsledky týchto procesov. Pod slovotvornými procesmi sa nemyslia len jednorazové akty, procesy (u)tvorenia nových slov, t. j. vlastné produkovanie, tvorenie slov, ale aj viac – menej verná reprodukcia tohto tvorenia v reči. Pri súvzťažnosti tvorenia slov a syntaxe nás zaujímajú obidva aspekty synchronnej slovotvorby: procesuálny, zameraný na tvorenie nových slov a reprodukovanie slovotvorných formácií, aj funkčno-štruktúrny, zameraný na štruktúru slovotvorných útvarov, ako aj na jej dôsledky pre fungovanie týchto útvarov v jazykovom systéme aj v rečovej realizácii tohto systému. Slovotvorba sa stýka so syntaxou v tom, že v odvodenom a zloženom slove sa kondenzujú tie sémantické entity a vzťahy, ktoré sa primárne vyjadrujú v štruktúre vety, pravda, v morfolologickej transformácii (Mluvnice češtiny. 1. 1986, s. 196). Nás tu, ako sme naznačili už v úvode, zaujíma ten úsek stýkania sa slovotvorby a syntaxe, kde utvorenie nového slova alebo reprodukovanie už utvoreného slova spočíva v jeho transpozícii do nového slovného druhu a je výrazom potrieb vetnej syntaxe.

V gramatickom (syntaktickom) opise jazyka, ktorého úlohou je predovšetkým objasniť a opísať to, čo je v jazyku produktívne, typové, nielen individuálne, vzťah slovotvorby a syntaxe možno vidieť v určení funkčného rozsahu tzv. „čistej“ transpozície (ktorú stotožňujeme s nominalizačnou funkciou). Je to sféra, kde sa slovotvorná transpozícia prekrýva so syntaktickou deriváciou. Určenie funkčného rozsahu „čistej“ transpozície a zároveň nominalizácie je súčasne tou sférou, kde existuje paralelizmus a korešpondencia medzi nominálnymi (mennými) skupinami s príslušným abstraktným substantívom a vetnými konštrukciami, ako aj substituovateľnosť mennej konštrukcie vetnou (predikatívnu) konštrukciou, a to nielen v systéme, ale aj na úrovni reči, v konkrétnych textových použitíach. Na druhej strane je potrebné určiť aj tie prípady (systémovo) transpozičných derivátov, ktoré splňajú v reči, v daných kontextoch, resp. v komunikátoch nominačnú, pomenúvaciu, nie nominalizačnú funkciu. Tieto deriváty spravidla nemožno spätne pretvoriť na vetné konštrukcie, substituovať ich konštrukciami s (vedľajšími) vetami bez porušenia prirodzenosti textu, prípadne tu platia iné vetné korešpondencie. Splnením takto formulovanej úlohy reagujeme na potrebu zbaviť termín nominalizácia doterajšej vágnosti; túto potrebu zdôrazňuje aj J. P a n e v o v á (1980, s. 125). Podľa nej pri rozlišovaní syntaktickej a lexikálnej derivácie v kurylowiczovskom zmysle (ktoré aj my uznávame) je potrebné dať principiálnu odpoveď na to, či vôbec a kedy možno mennú konštrukciu s abstraktom pokladať za nominalizáciu vo vlastnom zmysle slova, t. j. za synonymný variant explicitnej závislej predikácie a odlíšiť tieto vlastné nominalizácie od tých nominálnych konštrukcií, ktoré majú k slovesnej konštrukcii voľnejší vzťah, nemožno ich pokladať za syntaktický derivát slovesa (s podkladovou predikačnou štruktúrou), ale za (abstraktne) substantívum ako osobitnú lexikálnu (pomenovacia) jednotku.

Nominalizačné pretvárania viet pomocou abstraktných názvov vlastností tvoria jednu časť paradigmatických zmien syntaktických prvkov v konštrukcii; uplatňujú sa pri splnení týchto podmienok:

1) Nominalizácie sú také pretvárania vetných štruktúr s verbom finítom na menné konštrukcie, ktorým je nadradený nejaký iný predikát.

2) Nadradený predikát najčastejšie patrí do sémantických tried sloviess vnímania, myslenia, hovorenia, želania, existencie.

3) Pri pretvorení predikatívnej (vetnej) konštrukcie na mennú konštrukciu alebo naopak lexematické zloženie konštrukcií sa nemení. Pridávanie alebo uberanie lexikálnych jednotiek nie je prípustné (podmienka syntaktickej synonymity). Lexikálne obsadenie sa pri nominalizačnej transformácii nemení, dochádza len k inému rozloženiu lexikálneho obsahu na vetné členy. Nominalizácia implikuje zmenu syntaktickej charakteristiky vo vzťahu k primárnemu vetnému sformovaniu konštrukcie v zásade bez zmeny lexikálno-sémantickej charakteristiky s výnimkou kategoriálnych slovnodruhových zmien, ku ktorým dochádza pri nominalizácii.

4) Vhodným postupom na určenie sémantických vzťahov medzi primárnou (predikatívnu) a sekundárnou, derivovanou (mennou) formou konštrukcie je metóda parafráz, pričom typovou formou parafráz sú substitúcie rozličnými typmi vedľajších viet.

Z hľadiska primárnosti a sekundárnosti (odvodenosti, derivovanosti) syntaktických konštrukcií so zreteľom na nominalizáciu sa nominalizácia pokladá za operáciu, v ktorej východiskovou entitou je predikatívna (vetná) konštrukcia s verbom finítom, výslednou entitou je menná konštrukcia. Výklad o syntaktickej odvodenosti je v súlade so smerovaním slovotvornej odvodenosti (porov. *X je náchylný na používanie drog.* // *X-ova náchylnosť na používanie drog; výraz náchylnosť na používanie drog sa javí ako sekundárny* – Daneš, 1985, s. 68). Existujú však aj prípady, ktoré komplikujú smer syntaktickej derivácie v porovnaní so slovotvornou deriváciou, na ktoré poukážeme ďalej a z ktorých vyplýva postoj, aby sa neuprednostňovala otázka primárnosti a sekundárnosti, ale skôr možnosť existencie paralelných konštrukcií, resp. korešpondujúcich si konštrukcií.

Nominalizáciu skúmame nielen čisto ako jav jazykového systému, ale v súvzťažnosti systém – rečová realizácia systému, a to aj so zohľadnením komunikačnej dimenzie jazyka. Potenciálna paralelnosť obidvoch druhov konštrukcií, t. j. menných skupín so slovotvorne štruktúrovanými členmi (v našom prípade abstraktnými deadjektívnymi substantívami) aj vetných konštrukcií sa pri realizácii systému v reči, v textoch aktualizuje rozličným spôsobom v závislosti od komunikačného cieľa, komunikačnej situácie a komunikačnej sféry, ako aj od štruktúry textu.

Doménou výskytu transpozičných derivátov v nominalizačnej aj nominačnej funkcii je odborný a publicistický štýl. Preto konkrétna analýza je založená v prevažnej miere na dokladoch z publicistickej komunikačnej sféry a zo sféry popularizácie vedy.

2. Z abstraktných názvov vlastností vyhovujú definičnému vymedzeniu čisto transpozičných derivátov najmä abstraktá na *-osť* motivované deverbatívnymi adjektívami. Status nominalizácií a ich čisto transpozičný charakter (a teda aj ich príslušnosť k syntaktickej derivácii) sa overuje tým, že menné skupiny s týmito menami sú viacmenej pravidelne súvzťažné s paralelnými vyjadreniami vedľajšou vetou.

2.1 Nominalizačnú funkciu môžu spĺňať abstraktné substantíva – názvy vlastností – utvorené od deverbatívnych adjektív sufixom *-tel'ný* a majúcich význam pasívnej možnosti, ktorý nezmenený prechádza aj do názvu spredmetnenej vlastnosti. Nadradený predikát môže vyjadrovať vlastnosť, pričom voči adjektívu označujúcemu túto vlastnosť je menná skupina s nominalizovaným abstraktom vo valenčnom postavení:

- (1) Tieto výrobky sú *zaujímavé ľahkou manévrovateľnosťou*.
- (1') Tieto výrobky sú *zaujímavé tým, že sú ľahko manévrovateľné*.
- (1'') Tieto výrobky sú *zaujímavé tým, že s nimi možno ľahko manévrovať*.
- (2) Máme problémy s *neskladovateľnosťou ponúkaného tovaru*.
- (2') Máme problémy s *tým, že ponúkaný tovar je neskladovateľný*.
- (2'') Máme problémy s *tým, že ponúkaný tovar nemožno skladovať*.
- (3) Tým je dobre zabezpečená aj *praktická využiteľnosť ich riešenia*.
- (3') Tým je dobre zabezpečené aj *to, že ich riešenie je prakticky využiteľné*.
- (3'') Tým je dobre zabezpečené aj *to, že ich riešenie možno prakticky využiť*.
- (4) Originálny výtvor by mal byť osožný a to predpokladá *ľahkú zvládnuteľnosť i komunikovateľnosť*. (V. Krupa)

(4') ... a to predpokladá, že bude (by mal byť) *ľahko zvládnuteľný a komunikovateľný*.

(4'') ... a to predpokladá, že by malo byť *ľahké zvládnut' ho a komunikovať o ňom*.

Ako vidno z uvedených príkladov, vlastnosť pasívnej možnosti abstrakta s nominalizačnou funkciou sa pripisuje neživotným substanciam (predmetom), ktoré majú vzhľadom na motivujúce sloveso deverbatívneho abstrakta rolu paciensa. Korešpondujúce (paralelné) vyjadrovanie vedľajšou vetou je možné, keď príslušná menná skupina s abstraktom je vo vete vo valenčnom postavení pri adjektíve (*zaujímavý čím*) ako vo vete (1), v pozícii subjektu ako vo vete (3), v pozícii objektu, paciensa ako vo vete (4), aj v pozícii atribútu ako vo vete (2).

2.2 Nominalizačnú funkciu môžu v slovenčine spĺňať aj abstraktá na *-ost'* odvodené od deverbatívnych adjektív so sufixami *-avý, -ivý*, ktoré vyjadrujú sklon k istej činnosti, prípadne schopnosť vykonávať istú činnosť. Lexikálny obsah opäť prechádza nezmenený aj do abstrakta. Aj menné skupiny s týmito abstraktami pripúšťajú substitúciu korešpondujúcou vedľajšou vetou, či už je menná skupina s abstraktom v postavení subjektu alebo v postavení objektu.

(5) Inak je pre autorov štýl charakteristická *veľká tematická šírka a rozbiehavosť*, čo má svoje mínusy. (Zambor)

(5') Inak je pre autorov štýl charakteristické, že je *tematicky široký a že je rozbiehavý*, čo má svoje mínusy.

(6) ... riadiaci pracovník sa nemôže zaobiť *bez tvorivosti*.

(6') ... riadiaci pracovník sa nemôže zaobiť *bez toho, že by (ne)bol tvorivý*

(6'') ... riadiaci pracovník sa nemôže zaobiť *bez toho, že by netvoril...*

(7) Viaceré špecifiká moderátorského textu vyplývajú z *nenávratnosti*, „zanikavosti“ rozhlasového prejavu.

(7°) Viaceré špecifiká moderátorského textu vyplývajú z toho, že rozhlasový prejav je *nenávratný, že je zanikavý*.

(7^{oo}) Viaceré špecifiká moderátorského textu vyplývajú z toho, že rozhlasový prejav *sa nevracia, že (ľahko) zaniká*.

Slovotvorná štruktúrovanosť, t. j. motivovanosť deverbatívnym adjektívom sa pri mnohých takýchto abstraktách prejavuje v tom, že pri existencii viacerých variantných korešpondujúcich vedľajších viet do daného kontextu lepšie „zapadá“ vyjadrenie s vedľajšou vetou, kde je priamo verbum finitum ako primárne základové slovo. Možno sa o tom presvedčiť aj v prvej skupine príkladov porovnaním variantných vyjadrení (1^{oo}), (2^{oo}), (3^{oo}), (4^{oo}) s vetami (1°), (2°), (3°), (4°), aj porovnaním obdobných variantných vyjadrení (6^{oo}), (7^{oo}) a (6°), (7°). Abstraktá utvorené od deverbatívnych adjektív sa vo všeobecnosti uplatňujú výraznejšie v podobe syntaktických derivátov (nominalizácie). Túto ich vlastnosť zrejme podporuje to, že sémanticky sú užšie späté s dejom, vyjadrujú d e j o v ú vlastnosť. Prvostupňovo sú odvodené od sloviac ako nositeľov predikačného príznaku. Preto aj menné skupiny, v ktorých sa vyskytujú, charakterizuje užší paralelizmus s vetnými konštrukciami, ľahšie sa substituujú vetnými konštrukciami. Ich správaním sa možno podporiť zistenie, že charakteristickým znakom lexikálnej derivácie je neprirodzenosť zámény derivátu jeho parafrázou vyjadrenou závislou predikáciou, kým pre syntaktickú deriváciu sú takého zámény celkom zákonité.

2.3 Čisto transpozičnú, a teda nominalizačnú funkciu môžu spĺňať aj menné skupiny s abstraktami odvodenými od adjektív s formantmi *-ný, -ský* v subjektivej (8), objektivej (9), (10) aj v adverbiálnej pozícii (11), pričom nadradený predikát vyhovuje podmienke nominalizácie tým, že je zo sémantickej triedy sloviac hovorenia, prípadne vyjadruje želanie, žiadosť.

(8) V nej [vo vyššej triede sociologických participantov] sa bude od vás žiadať *samostatnosť* pri analýze zistení i pri vyvodzovaní záverov. (R. Roško)

(8°) V nej ... sa bude od vás žiadať, *aby ste boli samostatní* pri analýze i pri vyvodzovaní záverov.

(9) Jedni vravia *o mámosti* úsilia literátov, lebo svet ide aj tak po svojom ... (Romboid 9/1987)

(9°) Jedni vravia, že úsilie literátov *je márne*, lebo svet ide aj tak po svojom ...

(10) Je to čítanie o preklade, ktorému možno vyčítať *nedostatočnú systematickosť*, ale nemožno poprieť *jeho objavnosť a podnetnosť*. (Zambor)

(10°) ..., ktorému možno vyčítať, že je *nedostatočne systematické*, ale nemožno poprieť, že je *objavné a podnetné*.

(11) Hečko *napriek invenčnosti uvažovania* v sebe nezaprie praktika. (Zambor)

(11°) Hečko *napriek tomu, že jeho uvažovanie je invenčné*, nezaprie v sebe praktika ...

(11^{oo}) Hečko *napriek tomu, že uvažuje invenčne*, nezaprie v sebe praktika ...

Po slovesách s významom žiadania vedľajšia veta v paralelnej závislej predikácii je uvedená spojkou *aby*.

2.4. Ďalší typ abstrákt odvođených od deverbatívnych adjektív schopných splňať nominalizačnú funkciu tvoria deriváty s významom stavu. Sú utvorené od (adjektivizovaných) trpných prídavných. Vo význame motivujúcich deverbatívnych adjektív, ktorý pri transpozícii prechádza v spredmetnenej podobe do abstrakta, je dôraz (logicky akcent) prenesený z prebehnuvšieho deja na výsledný stav. Pri menných skupinách s abstraktami so stavovým významom existuje v značnej miere paralelizmus s vetnými konštrukciami s vedľajšou vetou, a to tak v postavení (povrchového) subjektu (12), ako aj v pozícii objektu (13), (14).

(12) Hečko ... nezaprie v sebe praktika ... svedčí o tom *jeho ponorenosť* do konkrétneho materiálu, do porovnávania prekladových riešení v rozličných jazykoch ... (Zambor)

(12') Hečko ... nezaprie v sebe praktika ... svedčí o tom to, že *je ponorený* do konkrétneho materiálu, do porovnávania prekladových riešení v rozličných jazykoch ...

(13) V takomto prípade sa hovorí ... o sieti väzieb objektu, ktoré zabezpečujú *vzájomnú prepojenosť* jeho častí. (Haverlík)

(13') ... sa hovorí ... o sieti väzieb objektu, ktoré zabezpečujú to, že *jeho časti sú vzájomne prepojené*.

(13'') ... sa hovorí ... o sieti väzieb objektu, ktoré zabezpečujú (*to*), *aby jeho časti boli vzájomne prepojené*.

Lexikálna sémantika nadradeného predikátu *zabezpečiť* implikujúca účel spôsobuje, že menná konštrukcia vo vete (13) pripúšťa dve korešpondujúce vyjadrenia – (13') – závislú predikáciu, v ktorej sa konštatuje jestvujúci stav, aj závislú predikáciu, v ktorej sa vyjadruje želaný, očakávaný stav (13'').

Abstraktné meno stavu v pozícii objektu môže byť rozvité nezhodným atribútom (vyjadreným predložkovým pádom substantíva), ktorý je v korešpondujúcej vedľajšej vete rečným (valenčným) doplnením (motivujúceho) adjektivizovaného prídavného:

(14) Teraz nemám na mysli *vašu odlúčenosť* od ľudí a od spoločnosti. (L. Jurík)

(14') Teraz nemám na mysli (*to*), že *ste odlúčený od ľudí a od spoločnosti*.

2.5. *Opozícia stav/vlastnosť pri nominalizácii*. Pri abstraktách motivovaných adjektivizovanými alebo neadjektivizovanými prídavnými nie je vlastne opozícia vlastnosť/stav rozlíšiteľná. Abstraktá motivované (fundované) adjektivizovanými prídavnými sa z hľadiska nominalizácie správajú tak, že menné skupiny, v ktorých sa vyskytujú, pripúšťajú substitúciu aj s vetami vyjadrujúcimi spôsob realizácie deja (stavu), aj s vetami vyjadrujúcimi mieru, resp. stupeň vlastnosti (pozri ďalej). Koexistencia korešpondencie s obidvoma týmito druhmi viet dokazuje, ako sú si vlastnosť a stav významovo blízke. Deriváty motivované adjektivizovanými prídavnými majú charakteristické črty deverbatívnych aj deadjektívnych abstrákt, t. j. názvov z kategórie nomina actionis aj názvov vlastností. Z adjektivizovaného prídavného vzniká transpozíciou abstraktum, v ktorom iba na základe jeho formy (slovotvornej štruktúrovanosti) nie

je rozlíšiteľné, či toto abstraktum má stavový alebo vlastnostný význam. Toto významové rozlíšenie sa prejaví až v závislosti od širšieho kontextu – závisí od toho, či abstraktum stavu/vlastnosti je použité v konštrukcii obsahujúcej nejaký výraz vyjadrujúci časovú lokalizovanosť alebo nie. Istý príznak chápeme ako stav, keď je lokalizovaný v čase, realizuje sa v istom časovom úseku, kým pre vlastnosti platí nelokalizovanosť v čase (Seliverstova, 1982, s. 127). Táto charakteristika, ktorú O. Seliverstovová pripisuje sémantickým typom predikátov, platí aj pre spredmetnené príznaky (vlastnosti a stavy). Abstraktá, ktoré tu analyzujeme, sú totiž hĺbkovo predikátovými výrazmi, ktoré sa nominalizačnou transformáciou stávajú menami (z hľadiska logicko-sémantickej štruktúry vety argumentovými výrazmi).

(15) Rozhodovali teda nielen vedomosti, ale *momentálna pripravenosť* mysle.

(15^c) Rozhodovali teda nielen vedomosti, ale aj *to, ako (do akej miery) je myseľ momentálne pripravená*.

(16) Na ústnom prejave pôsobí neprirodzené umelecký štýl vtedy, keď sa predstiera *jeho improvizovanosť*, hoci je zrejmé, že je formulovaný ako písomný (Lesňák)

(16^c) Na ústnom prejave pôsobí neprirodzené, keď sa predstiera, že je *improvizovaný*, hoci je zrejmé, že je formulovaný ako písomný. // ... keď predstierame, že *sme ho improvizovali*.

V korešpondujúcich vedľajších vetách môže variovať kategória osoby aj času prísudku, v nominalizácii sa od týchto kategórií abstrahuje.

2.6. Menné skupiny s abstraktami s významom stavu, ale aj s inými abstraktami môžu implicitne obsahovať (ako skrytú sému) *m i e r u* resp. *s t u p e ň*. Dôkazom toho je, že sú substituovateľné paralelnými konštrukciami s vedľajšími vetami, kde je tento význam vyjadrený explicitne, v rozvinutej podobe. Popri tom ostáva možnosť uplatniť aj substitučnú parafrázu s vedľajšou vetou uvedenou výrazom *to, že*.

(17) Mnohé ženy v rečiach zveličujú starosti a *otrávenosť* zo života v rodine, ale pritom máloktorá by svoju rodinu menila.

(17^c) ... zveličujú starosti a *to, že sú otrávené* zo života v rodine, ale máloktorá by svoju rodinu menila.

(17^{c'}) ... zveličujú starosti a *to, ako (veľmi) sú otrávené* zo života v rodine, ale máloktorá by svoju rodinu menila.

Vhodnosť substitúcie (17^{c'}) s explicitným vyjadrením stupňa, intenzity stavu podporuje v kontexte aj lexikálna sémantika nadradeného predikátu, slovesa *zveličovať* v hlavnej vete. Dôvodom implikácie významu stupňa, miery, resp. intenzity v mennej skupine s abstraktným substantívom vlastnosti/stavu môže byť aj sama slovotvorná štruktúra abstrakta a z nej vyplývajúca sémantika, ako je to vo vete (18):

(18) Hybná sila predstavenia nezávisí *od upohybovanosti* hercov.

(18^c) ... nezávisí *od toho, ako (veľmi)*, *(v akej miere) sú herci upohybovaní*.
... *od toho, akí sú herci upohybovaní*.

Sústitúciu (parafrázu) s príslovkou *veľmi*, teda s výrazom, ktorý sa napríklad v poľskej lingvistike zaraďuje do triedy tzv. „intenzív“ (Topolińska, 1977) podporuje

v texte prítomnosť semy intenzity (deja, stavu) v abstrakte *upohybovanosť*. Tento derivát je totiž odvodený od reflexívneho slovesa *upohybovať sa* s významom „krajne sa unavíť pohybovaním“. E. S e k a n i n o v á (1980, s. 121) zaraďuje tento typ slovíec medzi tzv. modalitno-intenzitné spôsoby slovesného deja. Preto substitúciu dokazujúcu implikáciu miery či intenzity stavu v nominalizácii s týmto abstraktom možno chápať v danom kontexte ako prirodzenejšiu, kým parafráza s vedľajšou vetou uvedenou výrazom *to, že* je menej prirodzená (možno uvažovať, či túto parafrázu netreba vylúčiť):

(18°) (?) *Hybná sila predstavenia nezávisí od toho, že *herci sú upohybovaní*.

Na to, že miera a intenzitnosť sa pojmovo do istej miery prekrývajú, sa už neraz v lingvistike poukázalo. Napr. J. Š i k r a (1991, s. 98) si tento jav všimol pri sémantickej analýze prísloviiek; Z. T o p o l i n s k á (1977) predpokladá existenciu intenzitných predikátov, ktoré možno charakterizovať tak, že príslušné deje sa predstavujú z hľadiska ich intenzity. Výrazovým ukazovateľom, exponentom týchto predikátov je to, že sa k nim môžu pridávať príslovky z triedy najvhodnejšie reprezentovanej príslovkou *veľmi*. Pri nominalizačných operáciách existuje možnosť parafrázovať také predikáty pomocou dvoch formúl, teda *to, že ...*; *to, že tak (veľmi) ...*; *to, ako (veľmi) ...*, pričom dve naostatok uvedené formuly slúžia na tvorenie viet, ktoré sú synonymné.

(19) Odzbrojila ma jej *láskavosť*.

(19°) Odzbrojilo ma *to, že bola taká (veľmi) láskavá*.

(19°) Odzbrojilo ma *to, ako (veľmi) bola láskavá*.

(20) Humorné prvky sú časté v speve mládeže, ale nachádzame ich aj v detských vinšoch. Prelínajú sa celým vývinom kolied a často prekvapia svojou *drsnosťou*, významom protirečiacim zmyslu Vianoc. (Krekovičová)

(20°) ... často prekvapia *tým, že sú drsné*.

... často prekvapia *tým, aké sú drsné*.

... často prekvapia *tým, aké sú veľmi drsné*.

Lexikálne obsadenie vety ako celku môže vplývať na to, že mennú skupinu s abstraktom chápeme ako entitu obsahujúcu v implicitnej, resp. kondenzovanej podobe iba jeden význam – význam miery, stupeň, nie význam konštatovania či faktu prítomnosti príslušnej vlastnosti, ktorého výrazovým ukazovateľom je uvedenie vedľajšej vety formulou *to, že*.

(21) Porota posudzuje *funkčnosť a vtipnosť* riešenia.

(21°) Porota posudzuje *to, do akej miery (v akom stupni) je riešenie funkčné a vtipné*.

(22) Prednosť v jazde neurčuje *exkluzívnosť* auta, ale dopravná značka. (Šípoš)

(22°) Prednosť v jazde neurčuje *to, do akej miery je auto exkluzívne*, ale dopravná značka.

2.7. Ako sme už spomenuli, abstraktá odvodené od (adjektívizovaných) trpných prídavných so stavovým významom sa pri nominalizácii správajú tak, že k menným sku-

pinám, v ktorých sa vyskytujú, môžu existovať paralelné konštrukcie jednak s vedľajšími vetami vyjadrujúcimi spôsob realizácie stavu, jednak s vetami vyjadrujúcimi mieru, resp. stupeň. Môže sa v nich teda implicitne spájať to, čo v iných prípadoch je v komplementárnej distribúcii. Existuje totiž súvislosť medzi spôsobovou modifikáciou deja pri dejových menách parafrázovateľných vedľajšími vetami uvedenými formulou *to*, *ako* a medzi vyjadrovaním stupňa, miery pri deadjektívnych nominalizáciách ako názvoch vlastností. Dokumentovať to možno nasledujúcim príkladom vybratým z konkrétneho textu (Ľ. Lipták, Slovensko v politickom systéme Československa v rokoch 1918–1939. In: Slovenské pohľady 4/92), v ktorom je nominalizačná operácia predstavená v zjavnej podobe, v ontológii jazyka, nielen ako poznávací prostriedok. Hlavný titul článku (23) „*Pripravenosť Slovenska na demokraciu*“ kataforicky odkazuje v texte na otázku uvedenú v treťom odseku:

Ako je Slovensko pripravené na demokraciu? Tak a podobne formulovanú otázku si kládli už po prvej svetovej vojne mnohí slovenskí politici, novinári i pozorovatelia zvonku. (op. cit., s. 140).

Možno sa presvedčiť o tom, že v menšej skupine *pripravenosť Slovenska* sú v implicitnej (skrytej) forme prítomné významy spôsob a miera, pričom aj citovaná otázka je dvojznačná, pripúšťa dve „čítania“:

(23') *Ako, akým spôsobom je Slovensko pripravené na demokraciu?*

(23'') *Do akej miery, (v akom stupni) je Slovensko pripravené na demokraciu.*

3. Všimnime si teraz faktory, ktoré limitujú alebo komplikujú uplatňovanie abstraktných názvov vlastnosti alebo stavu na *-osť* v nominalizačnej funkcii (t.j. ich platnosť ako čisto transpozičných, syntaktických derivátov).

3.1. *Polysémia, resp. polyfunkčnosť abstraktných názvov.* Prvým limitujúcim faktorom nominalizácie je polysémia abstrakta, t.j. okolnosť, že polysémické abstraktum sa v nominalizačnej funkcii uplatňuje iba v jednom zo svojich významov, v druhom význame sa uplatňuje ako jav (produkt) lexikálnej, nie syntaktickej derivácie. Inak povedané, uplatňuje sa ako mutačný alebo aspoň nie čisto transpozičný derivát.

Abstraktá spĺňajúce v slovenčine nominalizačnú a nominačnú funkciu netvoría neprekrývajúce sa, disjunktívne množiny, ale naopak – množiny jednotiek schopných vystupovať v oboch spomenutých funkciách majú širokú oblasť prieniku. Ten istý derivát, t. j. ten istý názov vlastnosti utvorený formantom *-osť* môže vystupovať aj v nominačnej funkcii, aj v nominalizačnej funkcii, pričom niekedy prítomnosť jednej alebo **druhej** funkcie závisí od jedného činiteľa, inokedy (a to je častejší prípad) spolupôsobí viac činiteľov súčasne (Buzássyová, 1982, s. 32). Dostačujúcim činiteľom obmedzujúcim funkčný rozsah nominalizačnej funkcie je polysémia abstrakta v danej mennej skupine.

Polysémické je v slovenčine napríklad abstraktum *návratnosť*, patriace k abstraktám tzv. kvantitatívneho typu (*nehodovosť*). Tieto abstraktá nepredstavujú transpozičný, lež mutačný typ derivácie a z hľadiska protikladu syntaktickej a lexikálnej derivá-

cie sú teda lexikálnymi derivátmi, samostatnými lexikálnymi (aj nominačnými) jednotkami. Nepredstavujú prostú transpozíciu vlastnosti vyjadrenej adjektívom na substantívum – abstraktum *návratnosť* vyjadruje kvantitatívnu špecifikáciu vlastnosti, význam špecifikovaný ako „percentuálny počet, miera (návrátov)“. Kontextovým ukazovateľom tohto významu je spájateľnosť abstrakta s rozličnými výrazmi označujúcimi určité alebo neurčité množstvo, resp. kvantitu. Príkladom takého použitia odvodenej lexémy *návratnosť* je jej používanie ako súčasť odborného vyjadrovania v sociológii:

(24) K stranám s relatívne nízkym podielom členov patria strany zelených, HZDS, a maďarské strany (kde sa status člena nevyskytol vôbec), čo však vzhľadom na *polovičnú návratnosť* dotazníkov z prostredia maďarskej menšiny nemusí byť smerodajné. (R. Roško)

Pri takomto použití abstrakta *návratnosť* nepredpokladáme existenciu paralelnej konštrukcie s vedľajšou vetou. Vzhľadom na prítomnosť debovej sémvy v základovom slove derivátu je možné takúto konštrukciu utvoriť, ale hodnotíme ju ako neprirodzenú, umelú: ... *vzhľadom na to, že dotazníky z maďarského prostredia boli len polovične návratné // mali len polovicu návratov*... Abstraktum *návratnosť* sa uplatňuje ako syntaktický derivát v nominalizačnej funkcii vo svojom druhom význame, v ktorom ide o prostú transpozíciu debovej vlastnosti *návratný* do podoby spredmetnenej debovej vlastnosti *návratnosť*. Porov. príklad z kultúrnej publicistiky, resp. z popularizačného literárnovedného textu:

(25) Problém nie je v *neustálej návratnosti* určitých motívov. (Dotyky 9/92)

(25') Problém nie je v tom, že určité motívy sú *neustále návratné*.

(25'') Problém nie je v tom, že určité motívy *sa neustále (na)vracajú*.

Príklad na polysémickosť aj polyfunkčnosť predstavuje abstraktum *odbornosť*, ktoré, pravda, nie je odvodené od deverbatívneho, lež desubstantívneho adjektíva, resp. priamo od substantíva. Vo význame „druh odboru, odborná kvalifikácia, profesia“, je to mutačný derivát, nesporný produkt lexikálnej derivácie (a nominačnej funkcii). Výrazovým ukazovateľom tohto významu je schopnosť derivátu vystupovať v pluráli. Vďaka lexikalizovanosti tohto významu vo vete *Deviaty ročník súťáže v odbornostiach kuchár, čašník, cukrár je v plnom prúde* pokus o substitúciu mennej konštrukcie s týmto abstraktom s nejakou paralelnou vetnou konštrukciou neprichádza do úvahy.

Abstraktum *odbornosť* má aj význam „odborný charakter, odborný ráz niečoho“. Tu už ide o transpozíciu adjektívneho významu do (abstraktného) substantíva. Synonymnými výrazmi sú výrazy *kvalifikovanosť, profesionalita*. Ide tu o transpozíciu s istým významovým posunom. Ak nie sú splnené ani iné podmienky nominalizácie, nemožno hovoriť o nominalizačnej funkcii. Preto aj v nasledujúcom použití ide o nominačnú funkciu mena (bez možnosti substitúcie konštrukciou s vedľajšou vetou):

(26) Nikde sa tak hrubo nepodceňuje *odbornosť* ako práve v zábavných žánroch. Na tie je odborníkom každý.

O uplatnenie abstrakta *odbornosť* v nominalizačnej funkcii (a súčasne fungovanie derivátu v čisto transpozíčnej funkcii) ide vo vete:

(27) Poslucháčov odradila *príveľká odbornosť* výkladu.

(27') Poslucháčov odradilo to, že *výklad bol príveľmi odborný*.

3.2. Faktorom, ktorý komplikuje určenie funkčného rozsahu nominalizácie predovšetkým pomocou abstrákt ako verbálnych substantív, ale sčasti sa to týka aj nominalizácie pomocou abstraktných názvov vlastností, je okolnosť, že slovnodruhovú zmenu sprevádzajúca nominalizáciu, konkrétne *zmena príslovesnej príslovky na prísustantívne adjektívum*, nie je pravidelná v takej miere, aby sa jej mohol prisúdiť status gramatickej zmeny. Súvisí to s možným nesúladom v smere slovotvornej, resp. morfolologickej a syntaktickej derivácie. Povrchová syntaktická derivácia odrážajúca bežnú transpozičnú premenu má spravidla opačný smer v porovnaní s morfológickou deriváciou (derivačnou zmenou) a neraz sa odlišuje od hĺbkovej sémantickej odvodenosti (fundácie); porov. Skoumalová, 1979, s. 115. – Napríklad v slovotvornej, resp. morfolologickej rovine sa príslovka *myšlienково* pokladá za odvodenú od adjektíva *myšlienkový* (rovnako ako sa aj v lexikografických dielach slovotvorne súvislosti zaznamenávajú tak, že k adjektívam sa často prihniezdávajú od nich odvodené príslovky). Pri syntaktickej derivácii je však smer derivácie opačný:

myšlienково spracovať → *myšlienkové spracovanie*.

вýchовне посьобі → *його вйховнє посьобеніє*.

Ale už nie je napr. možné: *Peter usilovne číta*. – *Petrovo čítanie je usilovné*. **Usilovnosť Petrovho čítania*.

Niektoré nominalizačné premeny nie sú uskutočniteľné preto, lebo nie je možná bežná spätná zmena adjektíva na adverbium v príslušnej paralelnej konštrukcii s vedľajšou vetou; utvoriť paralelnú vetnú konštrukciu možno iba za cenu, že nastane nejaká lexematická zmena (poruší sa jedna podmienka nominalizácie).

(28) Pri kritike nových mestských štvrtí a sídlisk sa často uvádza ich *nízka farebnosť a vysoká monotónnosť*.

(28') Pri kritike nových mestských štvrtí a sídlisk sa často uvádza, že *sú nízko farebné a vysoko monotónne*.

... sa uvádza, že *sú málo farebné a veľmi monotónne*.

Na uskutočnenie možnosti prirodzenej substitúcie vedľajšou vetou bolo treba vykonať lexematickú zmenu *nízko* – *málo*. Súvzťažnosť adjektíva *nižšie* a príslovky *nižšie* nie je stereotypná (pravidelná) ani v iných prípadoch, kde ide o vyjadrenie kvantity. Aj to je dôvod na obmedzenie nominalizačnej zmeny. Porov. nasledujúci príklad, v ktorom je nominačná, nie nominalizačná funkcia podporená aj tým, že ide o postavenie abstrakta v atributívnej pozícii:

(29) Hľadali sa úspornejšie varianty zabezpečenia výroby obalového materiálu *s nižšou devízovou náročnosťou*.

(29') Hľadali sa ... varianty ... materiálu, **ktorý je devízovo nižšie náročný*.

... *ktorý je devízovo menej náročný*.

Limitujúcim faktorom jednoduchej prevoditeľnosti syntagmy príslovka + verbum finítum → adjektívum + nomen actionis alebo abstraktum s významom vlastnosti je

aj okolnosť, že daná zmena je ako súčasť nominalizačnej zmeny možná len vtedy, keď zároveň vykonáme isté preskupenie jednotiek v lineárnom radení prvkov v konštrukcii, ktorá je ekvivalentná menšej konštrukcii s abstraktom:

(30) Uprednostňujú sa postupy, pri ktorých sa predpokladala *širšia³ teoretická² pripravenosť¹*.

(30°) Uprednostňujú sa postupy, pri ktorých sa predpokladalo, že [pracovníci] sú (budú) *teoreticky² širšie³ pripravení¹*.

Činiteľom, ktorý komplikuje realizáciu nominalizačnej operácie, je aj znížený stupeň synonymity menšej konštrukcie s abstraktným substantívom a paralelnej konštrukcie s vedľajšou vetou. Tak je to v prípade vety (31), kde v menšej skupine abstraktné substantívum je postupne rozvíjané dvoma zhodnými atribútmi a buď ide o postupnú determináciu, kde komplex *urazene zatrpknutý* je určený časovou príslovkou *večne* (31), alebo môžeme linearizáciu prvkov vnímať ako časové určenie dvoch koordinatívne spojených vlastností a stavov:

(31) ... trochu by mu to vyfúkalo tú *jeho večnú urazenú zatrpknutosť*. (A. Baláž)

(31°) ... trochu by mu to vyfúkalo *to, že je večne urazene zatrpknutý*.

(31^{oo}) ... trochu by mu to vyfúkalo *to, že je večne urazený a zatrpknutý*.

3.3 Obmedzenia vyplývajúce z vetnočlenského postavenia menšej skupiny s abstraktným názvom vlastnosti, resp. stavu s formantom *-osť* ako možného reprezentanta nominalizácie.

Ak je abstraktné substantívum s významom vlastnosti/stavu v postavení *postpozitívneho nezhodného atribútu*, bez ohľadu na to, či toto abstraktum je motivované deverbatívnymi adjektívami alebo desubstantívnymi adjektívami, prípadne aj substantívami, má tendenciu vystupovať v nominačnej, nie nominalizačnej funkcii. Menné skupiny, v ktorých abstraktum nie je teda konštitutívnym (determinovaným) členom, ale členom v pozícii povrchového atribútu (determinujúcim), spravidla nie sú substituovateľné paralelnými konštrukciami s vedľajšími vetami. Porov.: Vo svetovej literatúre sa mnohí odborníci zaoberajú *otázkami tvorivosti*. – Vo svetovej literatúre sa mnohí odborníci zaoberajú *otázkami, že ... či ...* – Možnosť nominalizačnej zmeny nie je ani vtedy, keď nadradený predikát je zo sémantickej triedy hovorenia: Mnoho odborníkov hovorí o otázkach tvorivosti.

Abstraktá v pozícii atribútu vystupujú v odbornej a publicistickej komunikačnej sfére (doméne uplatňovania sa nominalizačnej, ale aj nominačnej funkcie) v nominačnej funkcii preto, lebo sú súčasťou syntagiem, resp. spojení, pomocou ktorých sa definuje alebo objasňuje nejaký pojem, prípadne kategória istej vednej disciplíny. Nominálne vyjadrenie tu vyhovuje spôsobu vyjadrovania v príslušných komunikačných sférach. Abstraktá sú tu priamo termínmi alebo sú aspoň súčasťou odbornej komunikácie. Nominačnú funkciu spĺňajú menné skupiny s abstraktom v pozícii atribútu napr. v spojeniach *pojem tvorivosti, premisy horizontovosti, sociológia každodennosti, motív ohrozenosti, tlak príbehovosti, princíp Heisenbergovej relácie neurčitosti, Ashbyho*

princíp tzv. emergentnosti a pod. V kontextoch tvoriacich celé vety sa možno presvedčiť o tom, že menné konštrukcie s abstraktom v pozícii nezhodného prívlastku nemožno substituovať konštrukciami so závislou predikáciou:

O rozpracovanie *pojmu tvorivosti* sa v psychológii zaslúžil J. P. Guilford. (V. Krupa) – Teória životného sveta ... vychádza z *husserlovskej premisy horizontovosti* akejkôľvek skúsenosti. /Životný svet je kategóriou, ktorá nám dovoľuje uchopiť *horizonty skúsenosti*. (Slovenské pohľady 4/92) – Samozrejme, *sociológia každodennosti* sa nezaobrá iba takýmito banalitami. (Slovenské pohľady 89) – *Motív ohrozenosti* je u Ludovíta Štúra prekrytý často i motívmi dôvery v budúcnosť. (M. Pišút) – Reportážna *lyrickosť* ... podľahla *tlaku príbehovosti*, pričom sám príbeh je informačne málo nový. (Nedeľa 84) – Vzťah v zátvorke je kvantitatívnym vyjadrením *Heisenbergovej relácie neurčitosti*. – Odhadnite, aké bude poradie sympatizantov – voličov jednotlivých politických strán a hnutí *na rebríčku demokratickosti* právneho vedomia. (R. Roško)

Menné konštrukcie s abstraktom v atributívnej pozícii spĺňajú nominačnú (nie nominalizačnú) funkciu aj preto, lebo môžu patriť medzi osobitné pomenovacie a zároveň gramatické konštrukčné prostriedky charakteristické pre odborný štýl tým, že prehlbujú intelektuálny charakter textu. Taký je pri istom lexikálnom obsadení *genitív druhoj príslušnosti*, a to podtyp reprezentovaný syntagmou *básnik vzbury*. Ide o prípady, keď kvalita, druh toho, čo pomenúva nadradený výraz, sú vyjadrené príslušnosťou k abstraktným pojmom (Miko, 1962, s. 150–152). Ide o príklady ako ... vymaňovať sa z *tlaku poklesnutej všednosti* (J. Mihalkovič) – ... tónovanosť a hudobnosť potom zapája do filozofie svojej *autorskej etickosti a humánnosti*... (P. Števec) – ... tento nápor na literárnu a tvorivú originalitu však musí mať ... na sebe *ódiu extrémnosti a jednorazovej exkluzívnej výnimočnosti*. (P. Števec) – ... proti [Isti rozumu] treba bojovať, aj keby sme sa mali dostať len k *estetike neprítomnosti zmyslu*. (Slovenské pohľady 4/92)

Nominačná funkcia abstrakta v atributívnej pozícii môže byť zrejماً aj z kontextu, v ktorom je prítomný predikát explicitne označujúci význam „pomenovať, nazvať“ a ich synonymá: Také automaty *sa nazývajú automatmi s apriórnu účelovosťou*, pretože ich konštruktéri vopred poznali parametre prostredia. (Haverlík)

Na druhej strane nemožno obísť fakt, že existujú také substantíva ako členy určované abstraktom v postavení nezhodného atribútu, ktoré svojou lexikálnou sémantikou pripúšťajú, resp. i vyžadujú doplnenie vedľajšou vetou. Menné skupiny s takýmito substantívami spĺňajú nominalizačnú funkciu, existuje pri nich popri vyjadrení mennou konštrukciou aj korešpondujúca konštrukcia s vedľajšou vetou. Takto sa správajú napríklad substantíva *úsilie o, snaha o...*; *hládisko čoho; výhoda v čom; pocit, že ...* a i.

(32) Časté hovorové podfarbenie moderátorského textu je v značnej miere podmienené *úsilím o neformálnu, bezprostrednú dialogickosť a príhovorovosť*.

(32') ... je v značnej miere podmienené *úsilím, aby [moderátorský text] bol neformálne, bezprostredne dialogický a príhovorový*.

(33) Pojem kompozícia sa ... stotožnil práve s takouto „res facta“, kde vládla ... *snaha o dokonalosť, čo najväčšiu dotvorenosť diela.*

(33°) ... kde vládla *snaha, aby dielo bolo dokonalé, (aby bolo) čo najviac dotvorené.*

(34) Počet študentov zapojených do ŠVOČ rastie. Iná je *otázka formy zapojenosti.*

(34°) ... *Iná je otázka (formy) toho, ako sú zapojení.*

Substantívum *forma* pri substitúcii vedľajšou vetou možno vynechať, elidovať.

(35) Pomerne bohato sú zastúpené trojdobé melódie a striedanie trojdobého a dvojdobého rytmu. ... *Z hľadiska zastúpenosti jednotlivých vývinových štýlov prevláda v nich harmonická vrstva. (Krekovičová)*

(35°) ... *Z hľadiska toho, ako sú zastúpené jednotlivé vývinové štýly, prevláda v nich harmonická vrstva.*

(36) Biologická ochrana má oproti chemickej ochrane *výhodu v nejedovatosti, v neškodnosti pre iné skupiny hmyzu.*

(36°) Biologická ochrana má oproti chemickej ochrane *výhodu v tom, že je nejedovatá, neškodná pre iné skupiny hmyzu.*

Existujú však aj substantíva v pozícii členov determinovaných abstraktom ako nezgodným prívlastkom, ktoré ako lexéma musia byť pri pretvorení mennej konštrukcie na paralelnú predikatívnu konštrukciu z textu eliminované, vypustené. Ak by sme prísne vyžadovali dodržiavanie podmienok nominalizácie, takéto prípady by už boli za hranicou uplatňovania sa nominalizačnej operácie. Porov. odstránenie lexémy *prejavy* v paralelnej konštrukcii s vedľajšou vetou v príklade:

(37) Od poddaných sa očakáva poslušnosť, od občanov naopak *prejavy iniciatívy a podnikavosti.*

(37°) Od poddaných sa očakáva poslušnosť, od občanov naopak, *že budú iniciatívni a podnikaví.*

3.4. Význam a dosah nominalizácie z hľadiska štylistiky a výstavby textu – obmedzenia kladené štylistickým faktorom na existenciu paralelizmu mennej a predikatívnej konštrukcie.

Hlavným zmyslom nominálnych (menných) konštrukcií tvorených pomocou slovo- tvorných prostriedkov, akými sú verbálne substantíva a abstraktné názvy vlastnosti na -*osť*, je prispievať ku kondenzácii textu: Menné konštrukcie vyjadrujú istý lexikálny obsah v porovnaní s možnými vyjadreniami pomocou vedľajších viet v kondenzovanejšej forme. Takáto forma je charakteristickou črtou odborného štýlu, ale často je vhodná aj v publicistických textoch.

Zámena nominálnej konštrukcie s verbálnym menom alebo s abstraktným menom vlastnosti predikatívnu konštrukciou s vedľajšou vetou často nie je v danom texte žiadúca, lebo takéto substitúcie, náhrady vedú k ťažkopádnym, prípadne štylisticky nevhodným či neprijateľným vetám. Mennú konštrukciu používa tvorca textu preto, aby sa vyhol nežiadúcemu opakovaniu konštrukcií uvádzaných tými istými

spojkami. Z hľadiska realizácie systémových prostriedkov v reči, v texte potom takého prípady chápeme ako obmedzujúce existenciu paralelnej mennej a predikatívnej konštrukcie. Napríklad (uvádzame aj príklady s nominami actionis):

Treba mimoriadne dbať na odrodovú pravosť, aby sa predišlo nedorozumeniam.
// Treba mimoriadne dbať, aby odrody boli pravé, aby sa predišlo nedorozumeniam.

A práve to nečakané poznanie, že mu to nebude môcť odpustiť, ho skľúčilo.
(A. Baláž) // A práve to, že nečakané poznal, že mu to nebude môcť odpustiť, ho skľúčilo.

Myslím, že Vaše konanie nemožno kvalifikovať inak ako svojvoľné zneužitie funkcie. (Mitana) // Myslím, že Vaše konanie nemožno kvalifikovať inak, ako že ste svojvoľne zneužili (svoju) funkciu.

Uvedli sme tu iba najelementárnejší štylistický faktor, ktorý bráni tomu, aby sa z potenciálnosti paralelizmu mennej a predikatívnej konštrukcie stal v texte (v reči) reálny paralelizmus. Štylistickým obmedzeniam nominalizačnej funkcie abstraktných názvov vlastností treba venovať väčšiu pozornosť.

Analýzu uplatňovania sa abstraktných názvov vlastností v nominalizačnej funkcii a prípadov obmedzovania tejto funkcie treba doplniť analýzou faktorov, ktoré prispievajú k tomu, že abstraktné názvy vlastností splňajú v texte nominačnú funkciu.

*Jazykovedný ústav L. Štúra SAV
Bratislava, Panská 26*

Bibliografia

- BUZÁSSYOVÁ, K.: Názvy deja a názvy vlastností v transpozíčnej a nominačnej funkcii. Jazykovedný časopis, 33, 1982, s. 21–35.
- DANEŠ, F.: Věta a text. Praha, Academia 1985. 236 s.
- DOKULIL, M.: K otázce slovnědruhových převodů a přechodů, zvláště transpozice. Slovo a slovesnost, 43, 1982, s. 257–271.
- KAČALA, J.: Syntaktický systém jazyka. Jazykovedný časopis, 43, 1992, s. 3–12.
- MIKO, F.: Rod, číslo a pád podstatných mien. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1962. 192 s.
- Mluvnice češtiny. I. Fonetika. Fonologie. Morfonologie a morfemika. Tvoření slov. Red. M. Dokulil a i. Praha, Academia 1986. 568 s.
- PANEVOVÁ, J.: Formy a funkce ve stavbě české věty. Praha, Academia 1980. 224 s.
- SEKANINOVÁ, E.: Sémantičká analýza předponového slovesa v ruštině a v slovenčine. Bratislava, Veda 1980. 200 s.
- SELIVERSTOVA, O. N.: Vtoroj variant klassifikacionnoj setki i opisanije nekotorych predikatnych tipov russkogo jazyka. In: Semantičeskije tipy predikatov. Red. O. N. Seliverstova. Moskva, Nauka 1982. s. 86–157.
- SKOUMALOVÁ, Z.: Některé otázky mluvnického popisu českého a ruského adverbia. I. (Na okraj mluvnického a slovnědruhového zařazení.) In: Studie ze slovanské jazykovědy. Zv. 2. Red. V. Straková. Praha, Kabinet cizích jazyků ČSAV 1979, s. 113–181.
- ŠIKRA, J.: Sémantika slovenských prísloviiek. Bratislava, Veda 1991. 212 s.
- TOPOLIŇSKA, Z.: Mechanizmy nominalizacji w języku polskim. In: Studia gramatyczne. 1. Red. S. Urbańczyk – J. Basara. – K. Rymut. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, Ossolineum 1977. s. 175–212.

НОМИНАЛИЗАЦИОННАЯ ФУНКЦИЯ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ АБСТРАКТНОГО КАЧЕСТВА

Резюме

Продолжая в исследовании названий действия и названий свойства в транспозиционной и номинативной функции (Buzássyová, 1982), автор стремится уточнить функциональный объем номинализации посредством отадективных существительных (существительных абстрактного качества на *-ость*). На основе дихотомии синтаксической и лексической деривации Е. Куриловича, автор различает "чисто" транспозиционную, т.е. номинализационную функцию и номинативную (лексическую) функцию абстрактных существительных. Объем "чистой" транспозиции и одновременно номинализации определяется как сфера, в которой существует параллелизм (в системе и в тексте) предложения с именной группой содержащей существительное абстрактного качества с соответствующими предикативными конструкциями с прилагательным. Для доказательства существования параллелизма используется метод парафраз. Определяются условия операции номинализации посредством отадективных существительных абстрактного качества. Определяются и факторы лимитирующие или усложняющие возможность применения номинализации посредством существительных абстрактного качества.

SÉMANTICKÁ ANALÝZA BEZSUBJEKTIVÝCH VIET A VIET S NEPODMEŤOVÝM VYJADRENÍM SUBJEKTU

EVA TIBENSKÁ

Predmetom úvah sú vzťahy medzi formou a významom na syntaktickej úrovni stvárnenia skutočnosti vetou. Podrobne sa analyzuje vzťah medzi podmetom - členom formálnej, gramatickej štruktúry vety a subjektom - participantom významovej, sémantickej štruktúry vety. Pri sémantickej analýze bezsubjektívnych viet autorka prechádza postupne od viet, v ktorých je subjekt úplne neidentifikovateľný, k vetám, v ktorých je vyjadrený nepriamo, zastreto. Bezsubjektívne vety charakterizuje zároveň ako nepodmetové. V ďalšej časti sémanticky analyzuje 1) nepodmetové vety, ktorých jediný participant je subjektom napriek tomu, že nemá podmetovú syntaktickú formu a 2) podmetové vety, v ktorých syntaktickú formu podmetu má iný, nie subjektový participant sémantickej štruktúrnej vety.

Forma a jazykový význam prvkov vety ako istého systému sú vo vzájomnom veľmi zložitom vzťahu. M. D o k u l i l a F. D a n e š vo svojom príspevku z roku 1958 veľmi presvedčivo ukázali, že forma si v priebehu dlhodobého vývinu jazyka vytvorila vlastný význam, akýsi „význam v zrkadlení formy“. T. B. A l i s o v o v á (1971) navrhuje odhaľovať primárny význam formy na základe kvalifikátora nazvaného ukazovateľ frekvencie výskytu. Podľa tohto ukazovateľa, abstrahovaného z množstva rečových realizácií, ten význam, ktorý daná forma vyjadruje najčastejšie, je jej základný, prvotný význam. A naopak, tá forma, ktorá sa s daným významom spája najčastejšie, je jeho základná, prvotná forma. Každé porušenie vzťahu medzi formou a jej primárnym významom vo vete, t.j. každé použitie istej formy v inom význame či každé naplnenie istej formy iným, pre ňu netypickým, sekundárnym významom, prináša so sebou informáciu dôležitú z hľadiska významu vety a jej jednotlivých prvkov. Význam sa pod vplyvom sekundárnej formy a jej primárneho významu modifikuje, čím sa čiastočne zladuje s primárnym významom formy.

Pri určovaní významu vety a jej jednotlivých prvkov skúmame formálne stvárnenie prvkov vety a formálne stvárnenie vety ako celku - jej štruktúrnu schému - vždy aj s ohľadom na vzťah danej formy a jej primárneho významu. Z hľadiska externých vzťahov skúmanej vety k iným vetám zohľadňujeme aj formálne stvárnenie najmä tých viet, ktoré sú s danou vetou spojené vzťahmi derivácie a významovej modifikácie, a viet, ktoré majú s analyzovanou vetou rovnaký zovšeobecnený, tzv. typový význam.

Vzťah medzi formou a významom prvkov vety a vzťah medzi formou a významom vety ako celku možno skúmať najskôr ako vzťah na rovnakej úrovni kategorizácie javov skutočnosti, t.j. v prípade vety a jej zložiek ide o vzťah na syntaktickej úrovni stvárnenia skutočnosti. Na druhej strane možno analyzovať vzťah medzi formou

a jazykovým významom vety a jej zložiek ako vzťah k východiskovým prvkom, patria primárne do nižšieho, morfológického systému jazyka.

Ak sa pohybuje na úrovni syntaktického stvárnenia skutočnosti vetou a ak odhaľujeme význam vety ako celku, vo vzťahu k forme vety berieme do úvahy primárny význam jej štruktúrnej schémy. Štruktúrna schéma vety môže mať primárny význam aktívnosti alebo neaktívnosti. Pri jej konkrétnom naplnení nastávajú dve možnosti. Alebo je primárny význam štruktúrnej schémy analyzovanej vety zhodný s celkovým významom vety (napríklad vo vete *Otec potrestal syna* so štruktúrnou schémou $N_N - VF - N_A$, ktorá má primárny význam aktívnosti), alebo je forma - štruktúrna schéma - naplnená menej zvyčajným, sekundárnym významom (napr. vo vete *Otec zazrel syna*, ktorá má tú istú štruktúrnú schému s primárnym významom aktívnosti, avšak naplne- nú pre ňu sekundárnym významom neaktívneho, mimovoľného nositeľstva vnemu).

Ak na rovine syntaktického stvárnenia myšlienkového odrazu skutočnosti vetou skúmame význam jednotlivých zložiek vety, vo vzťahu k ich formálnemu stvárneniu zohľadňujeme nielen ich miesto vo formálnom stvárnení vety ako celku, ale aj ich vzťah k primárnemu významu formálnych zložiek vety - vetných členov. V našej štú- dii sa sústreďujeme na vzťah medzi subjektom - participantom sémantickej štruktúry vety (ďalej SŠV) a podmetom - členom formálnej, gramatickej štruktúry vety (ďalej GŠV).

Vzťah podmetu k subjektu môžeme na základe uplatnenia kritéria frekvencie výskytu definovať ako vzťah primárnej formy na stvárnenie subjektového významu a subjektový význam môžeme definovať ako primárny význam syntaktickej formy podmetu. Podmet má však aj svoj vlastný význam, tzv. význam v zrkadlení formy. Vyplýva z kvalitatívneho prehodnotenia významov formálnych prvkov z nižšej, morfo- logickej roviny jazykového systému po vstupe do vety a tým do nových, syntaktických vzťahov. Nositeľom tohto významu je pád, morfológická kategória, ktorej primárnym predurčením je „vyjadrovanie vzťahov medzi predmetovo chápanými javmi skutoč- nosti“ (Běličová, 1982, s. 30). Najčastejšou, primárnou formou na stvárnenie pod- metu je pádová forma nominatívu. Nominatív je v paradigmatickom systéme pádov charakterizovaný negatívne ako pád, ktorý nevyjadruje nijaký vzťah k iným slovám (Miko, 1962, s. 97), alebo ako pád, ktorý je sémanticky necharakterizovaný (Běličová, 1982, s. 41). Na syntaktickej rovine je nominatívne stvárný člen vety zároveň čle- nom syntakticky nezávislým od iných členov. Navyše stáva sa syntakticky dominan- tným členom, ktorý „diktuje“ slovesu vo vete kongruenčné stvárnenie z hľadiska ka- tegórií osoby, čísla a menného rodu. Vzťahy k iným slovám nevyjadrujú ani ekviva- lenty nominatívu, tzv. partitívny a záporový genitív a niektoré predložkové pády v dis- tributívnej a aproximatívnej platnosti. Hoci ide o ekvivalenty nominatívu, tieto pádové formy prinášajú do vety zároveň sémantickú náplň odvodenú z ich primárneho význa- mu, čím podmieňujú celkový význam vety (ide napríklad o význam kvalitatívneho obmedzenia partitívneho alebo záporného úplného pri genitíve).

Okrem významu syntakticky nezávislého člena vety (na rozdiel od predmetu, ktorý túto nezávislosť nemá) má podmet zároveň význam toho člena GŠV, z hľadiska

ktorého je syntakticky prezentovaný myšlienkový odraz skutočnosti. Primárnou formou stvárnenia tohto významu je prepozitívna pozícia vo vzťahu k prísudku v bezpríznakových vetách z hľadiska aktuálneho členenia: *Staviteľ XY postavil tento dom v 17. storočí. Tento dom bol postavený v 17. storočí staviteľom XY. – Eva si roztrhla pančuchy o klinec. Evine pančuchy sa roztrhli o klinec. – Krv tečie/vyteká z rany.* Podmet sa však vyskytuje aj v sekundárnej, pospozitívnej pozícii, nepodmienej aktuálnym členením: *Eva sa roztrhla o klinec. – Bolí ma hlava. – Tečie mi krv z nosa.* Takýto odklon od primárnej formy má však vždy svoj odraz v celkovom význame vety a vo význame jej jednotlivých zložiek. Význam vety je spravidla neaktívny, podmet buď nie je totožný so subjektom, alebo je s ním totožný, no má neaktívnu, nositeľskú špecifikáciu. Syntaktický význam podmetu ako východiskového bodu na syntaktické stvárnenie vety nestotožňujeme teda s témou v zmysle aktuálneho členenia (tak postupuje napr. S. I. Kokorinová vo svojej monografii z r. 1979), nechápeme ho v lineárnom, ale v syntaktickom zmysle.

H. Běličová (1982, s. 40-41) hovorí o podmete (syntaktickom subjekte) ako o aktante, v ktorom pramení dej/stav, na ktorý sa vzťahuje vlastnosť v širokom zmysle od zaradenia do triedy po klasifikáciu alebo ktorý je v úlohe sémantického paciensa v pasívnych konštrukciách. To je však už charakteristika podmetu cez vetno-sémantické kategórie patriace do SŠV. Takáto charakteristika netvorí súčasť jeho vlastného významu, to znamená významu v rámci GŠV. Na rovine GŠV necharakterizujeme podmet ani vtedy, ak ho definujeme iba prostredníctvom triedy tvarov, ktorá môže vystupovať v podmetovej pozícii, t.j. ak podmet ako formálnosyntaktickú jednotku motivujeme morfológicky. (Kritiku tohto a aj iných prístupov pri vyčleňovaní podmetu a jeho sémantického ekvivalentu nájdeme v štúdiu J. Dolníka z r. 1980.)

Pri vyčleňovaní podmetu vychádzame z Danešovho trojrovinového prístupu k syntaxi (Daneš, 1977; Daneš – Hlavsa a kol., 1981, s. 52; pozri aj Guchman, 1972; 1976). Vzťah GŠV a SŠV chápeme predovšetkým ako vzťah formy a významu s dimenziou primárnosti a sekundárnosti, pričom forme prisudzujeme jej vlastný význam a význam vyčleňujeme vždy vo vzťahu s jeho primárnym stvárnením. Postupujeme v duchu tvrdenia J. Horeckého (1988, s. 325), že „každý objekt má obsah a formu, pričom každý obsah má zase svoj obsah a formu a každá forma svoj obsah a svoju formu“. Nepostulujeme teda jednotlivé kategórie, ako sú podmet, subjekt, jednotlivé špecifikácie subjektového participanta na rôznych „rovinách“ syntaktického systému jazyka samostatne a nehľadáme dodatočne korelácie medzi nimi pomocou preferenčných pravidiel či tendencií zisťujúcich isté priority, ale o tieto korelácie sa opierame už pri vyčleňovaní jednotlivých formálnych a významových prvkov vety. Uplatnením tohto prístupu definujeme subjekt (ďalej Sb) vo vzťahu k forme ako ten participant SŠV, ktorého primárnou formou je syntaktická forma podmetu – syntakticky nezávislého substančného člena GŠV s významom vetného člena, z hľadiska ktorého je syntakticky prezentovaný myšlienkový odraz fragmentu skutočnosti. K rovnakému záveru dospieva T. B. Alisová (1971, s. 53), keď sémantický Sb definuje z formálnej stránky ako „taký pojem v danej sémantickej situácii (asociácii pojmov), pre ktorý je najčastejšou alebo jedinou možnou formou vyjadrenia podmet“.

Podstatu významovej kategórie subjektu - participanta SŠV - odhaľujeme na základe celkového významu vety na najvyššom stupni zovšeobecnenia, t.j. na základe typového významu vety a na základe vzťahu k ostatným obligatórnym alebo potenciálnym členom SŠV, predovšetkým však na základe vzťahu k významu slovesa vo vete. Jednoznačnosť, nezávislosť lexikálneho významu substantíva v úlohe Sb (pri konkrétnych zabezpečená ich spätosťou s istým denotátom, pri polysémii zabezpečená ukázaním na predmet alebo umiestnením substantíva v istom kontexte) umožňuje, že sa on môže oprieť význam slovesa vo vete, vytvárajúc preň sémantické pozadie. Sb definujeme ako ten participant SŠV, na ktorý sa orientuje význam slovesa vo vete. V tomto zmysle je Sb východiskovým bodom sémantického stvárnenia myšlienkového odrazu skutočnosti vo vete. Sb podmieňuje, niekedy aj cez predikátom sprostredkovaný vzťah s inými participantmi, vetný význam slovesnej lexémy, teda jej význam vo funkcii predikátu (ďalej Pred).

S podobným chápaním sa stretávame v prácach S. D. K a c n e l s o n a (1972; 1974). Funkčný vzťah Pred k Sb odlišuje od jeho vzťahu k ostatným argumentom, pretože Sb vlastní doplňujúcu funkciu predmetu výpovede, témy. Chápe ju ako všeobecný, abstraktný jav v rozhovore, odlišný od témy z hľadiska aktualizácie. Ide o vyčlenenie predmetu, ktorý si zasluhuje pozornosť a rozhovor o ňom. Rovnako v terminológii M. G r o c h o w s k é h o (1974, s. 34) Sb je ten argument predikátu, ktorý „otviera dane vypovedzenie“ v sémantickom, nie lineárnom zmysle.

Ostatné substantíva realizujúce vo vete istý variant spájateľnosti slovesa a plniace úlohu objektu či obligatórne sa vyskytujúceho komplementu majú jazykový status doplnenia významu slovesa vo vete. Môže ísť o doplnenie z hľadiska úplnosti významu slovesa, ak si to vyžaduje spojenie s významom substantíva v úlohe Sb (*Otec nesie* + doplnenie v akuzatívne pomenúvajúce čo nesie; *Sliepka nesie* – doplnenie nie je potrebné, lebo zo vzťahu Sb a Pred vyplýva, že objektom sú vajcia). Inokedy doplnenie kompletizuje vetný význam slovesa z hľadiska toho, čo chceme pri myšlienkovom spracovaní a následnom jazykovom stvárnení istej situácie vystihnúť (*Diet'a maľuje* – „uskutočňuje proces maľovania“; *Diet'a maľuje domček* – „maľovaním vytvára istý produkt“).

Tým, že sa význam slovesa vo vete cez vzťah k významu substantíva v úlohe Sb a sprostredkované cez tento vzťah aj k významu iných s ním usúvzťažnených slov stane jednoznačným, zaradí sa zároveň do istej triedy predikátov, medzi akčné či neakčné predikáty a v rámci napr. akčných predikátov medzi predikáty kauzatívne, procesuálne atď. Rovnako uvažuje S. M. K i b a r d i n o v á (1982, s. 33), keď uvádza, že „rozdelenie významov a valencií slovesa, t.j. jeho sémantickosyntaktických typov v reči sa uskutočňuje podľa kategoriálnych príznakov jeho argumentov, najmä toho, ktorý je subjektom“. V súlade s takto zovšeobecným významom slovesa vo vete sa uskutoční spätné pôsobenie Pred na Sb. Spočíva vo vetnosémantickej špecifikácii úlohy subjektového participanta SŠV. Pri najvšeobecnejšom kritériu členenia môžeme hovoriť, že ak sa význam slovesa vo vete, podmienený Sb, zaradí medzi akčné Pred, zatriedi takýto klasifikovaný význam slovesnej lexémy v úlohe Pred význam substantívnej lexémy v úlohe Sb medzi aktívne, v našej terminológii agensové

špecifikácie subjektového participanta. Neakčný význam slovesa v úlohe Pred, t.j. jeho príslušnosť k neakčným, nedejovým či stavovým Pred spôsobí, že substantívna lexéma v úlohe Sb nadobudne neaktívnu špecifikáciu nositeľa.

Mnohí autori podstatu Sb vystihujú vymenovaním jeho rôznych vetnosémantických špecifikácií bez toho, aby podali všeobecnú charakteristiku ich spoločného menovateľa, hoci, ako tvrdia napr. F. D a n e š – Z. H l a v s a a kol. (1981, s. 51), „jeho existenciu intuitívne poznávame a niekedy sa manifestuje aj ináč (konštrukčne)“. Iní autori, napr. P. S g a l l a kol. (1986, s. 140) sa k špecifikáciám Sb stavajú nihilisticky a zas iní ich považujú za mnemotechnické pomôcky, nevyplývajúce z jazykových faktov vo všeobecnosti či z jazykových faktov na danej rovine analýzy. V našom chápaní su špecifikácie Sb objektívne existujúce jazykové fakty, vyplývajúce z ďalšej detailizácie vzťahu medzi Sb a Pred ako členmi SŠV. Ide o jazykové kategórie charakterizované na základe jednoty sémantických, syntaktických (tu aj morfológických) príznakov substantív či ich ekvivalentov vo vete, lexikálne príznaky zohľadňujeme v odôvodnených prípadoch v podobe selekčných obmedzení. Vzťah medzi Sb a jeho špecifikáciami interpretujeme ako vzťah všeobecného a jednotlivého na rovnakej rovine analýzy, na rovine SŠV. Termín Sb je teda strechovým termínom vo vzťahu k termínom označujúcim jeho jednotlivé špecifikácie (podrobnejšie Tiben-ská, 1989; 1991).

Po tom, čo sme si definovali podmet, Sb a ich vzájomný vzťah, pristúpime k analýze sémantickej stránky viet, v ktorých sa Sb nevyskytuje, a viet, v ktorých sa na stvárnienie subjektového participanta SŠV používajú z hľadiska zvyčajnosti menej frekventované, sekundárne formy. Súhrnne ich nazývame nepodmetovými formami syntaktického stvárnienia Sb.

Bezsubjektovými nazývame vety, ktoré zodpovedajú synkretickej predstave o Sb a Pred (Alisova, 1971, s. 116) alebo v terminológii S. D. K a c n e l s o n a (1974) vety, ktoré pomenúvajú nerozčlenenú propozíciu. Nerozčlenené, synkretické jazykové stvárnienie fragmentu skutočnosti je podmienené takým myšlienkovým spracovaním tohto fragmentu, pri ktorom sa neodhaľuje alebo nedá odhaliť zdroj jeho dynamiky či nositeľ stavovej charakteristiky. Sloveso má vo vete predikátový význam, ktorý sa neorientuje na pomenovanie substančne chápanej entity, subjektu.

Výraznou skupinou bezsubjektových viet sú vety jazykovo stvárnňujúce priebeh spravidla atmosférických alebo vo všeobecnosti zmyslovo vnímateľných dejov a akoby vonkajším zásahom nepodmienených atmosférických zmien. Štruktúrna schéma VF_{imp} svedčí o tom, že vetným základom analyzovaných viet sú bezvalenčné, neosobné slovesá. Z hľadiska významu štruktúrnej schémy nemôžeme hovoriť o kategórii aktívnosti a neaktívnosti, lebo význam slovesa vo vete nie je podmienený žiadnou externe stvárněnou substanciou. S. I. K o k o r i n o v á (1979, s. 19) charakterizuje jednodlenné vety z hľadiska ich gramatickej sémantiky ako také, ktoré „nesú informáciu o nezávislom príznaku, ktorý nepredpokladá nevyhnutne usúvzt'ažnenosť s nositeľom príznaku“. Štruktúrna schéma VF_{imp} má teda význam globálneho označenia propozície.

Ekvivalentom nerozčleneného stvárnenia atmosférických dejov (*Ešte stále prší, búrka však už prehrmela. Z času na čas sa ešte zablyсне. V ten deň mrholilo od rána.* [Zelinová]), zmyslovo vnímateľných dejov (*Hori! Zvoní.*) a zmien atmosférických stavov (*Zozimilo sa. Rozprávali sa a vonku sa medzitým zotmelo. Rýchlo sa zvečerievalo. Na svet prišla, keď sa brieždiло. Ako sa v taký jesenný deň oteplovalo, vymotával sa z diek.* [Ballek]), sú vety s analytickým a pritom obrazným stvárnením totožného fragmentu skutočnosti. Za náprotivok bezsubjektivej vety *Stmieva sa* môžeme považovať vetnú štruktúru *Na krajinu padá/sadá/spúšťa sa tma*, k vete *Svitá* je analytickým náprotivkom vetná štruktúra *Objavujú sa/ukazujú sa ranné zore*, k vete *Rozfúkalo sa* podmetová veta *Zdvihol sa vietor* atď.

Pri sémantickej analýze uvedených podmetových viet môžeme postupovať dvojako. Buď ich interpretujeme v súlade s tým, ako skutočnosť štylizujú, alebo v súlade s tým, aký majú význam. V. G. G a k (1969, s. 83) vidí v týchto vetách spôsob prechodu od hĺbkových štruktúr k povrchovým cez rozšírenie spôsobu vyjadrenia Pred. Podľa neho sa v takýchto vetách „pomocou analytickej štruktúry bezsubjektový proces zobrazuje ako subjektový“. Ak by sme postupovali na základe toho, ako vety skutočnosť štylizujú, potom by sme substančne chápané entity *tmu*, *zore*, *vietor* museli považovať za zdroj či nositeľov procesov *padania*, *spúšťania sa*, *zdvihnutia sa* atď. V uvedených vetách je však predikátový význam slovíec *padat'*, *sadat'*, *zdvihnúť sa* oproti ich priamemu lexikálnemu významu posunutý. V orientácii na substantíva pomenúvajúce atmosférické javy uvedené slovesá nadobúdajú význam obrazného vystihnutia fázovo modifikovaných prejavov existencie (chápanej širšie aj ako výskyt). Analyzované vety považujeme za subjektové so Sb špecifikovaným ako nositeľ existencie (v zmysle fázovo modifikovaného výskytu).

Prípady tzv. etymologickej figúry, keď podmet pri rozčlenenom stvárnení situácie len opakuje význam obsiahnutý už v slovese (*Prší dážď. Fúka vietor.*), hodnotíme ako vety s redundantným Sb. Jeho význam nepodlieha detailnejšej špecifikácii. Častejšie sa uvedené vety vyskytujú s kvalitatívnym určením – *Prší drobný dážď. Fúka silný vietor.* Aj vtedy ide o redundantné, pleonastické rozčlenenie globálnej situácie adekvátne stvárnenej vetami: *Drobnó prší. Mrholí. – Silno fúka. Fučí.*

Aj vety *Padá sneh, Padá dážď* sú analytickým vyjadrením nerozčleneného atmosférického procesu *sneženia*, *pršania*, lebo ustálenosť spojenia vedúca k oslabeniu slovesného významu a záväzný slovosled s postponovaným substantívom robia zo spojenia slovesa a substantíva analytický Pred podobne ako v prípade väzobne podmieneného slovesno-menného spojenia typu *viest' auto - šoférovať*.

V analyzovanom type bezsubjektových viet sa často, avšak iba fakultatívne vyskytuje miestny konkretizátor: *Vonku prší. Za oknom padá hustý sneh. Na dvore leje.* Zvyčajne ako emocionálny prostriedok sa v týchto vetách využíva datívne stvárnený participant nazývaný beneficiens. Substantívum s vetným významom beneficiensa je tým participantom SŠV, ktorému je pripisovaná, s ktorým je akoby posesívne usúvzt'ažňovaná celá stvárňovaná situácia. Beneficiens však nepredstavuje priameho ú-

častníka tejto situácie. Keďže stvárnovaná situácia atmosférických procesov a zmien stavu sa dotýka hovoriaceho aj adresáta, na stvárnenie beneficiensa slúži osobné zámeno vo forme množného čísla: *Vonku nám leje. Dnes nám ale prší.*

Analyzované bezsubjektové vety sú usúvzťažnené s vetami, v ktorých vetný základ tvorí spojenie neosobného tvaru pomocného slovesa *byť* a substantíva alebo vetnej príslovky: *Fúka. Fúka vietor. – Je vietor/vetrísto.; Zamračilo sa. – Je zamračené.; Husto sneží. – Je metelica.; Silno prší. – Je lejak.; Horí. – Je požiar.* Vety s kopulou majú na rozdiel od viet s plnovýznamovým neosobným slovesom význam stavovosti. Vety typu *Zamračilo sa.*, ktoré vyjadrujú istú zmenu atmosférického stavu, sú usúvzťažnené so subjektovými vetami, v ktorých má substančne stvárnená entita vetný význam Sb špecifikovaný ako nositeľ zmeny stavu: *Nebo sa zamračilo.; Obloha sa zamračila.*

Druhú výraznú skupinu bezsubjektových viet tvoria: (a) vety, v ktorých sa nerozčlenene, globálne stvárnujú procesy prebiehajúce v istej lokalite; (b) vety, ktoré predstavujú stavové charakteristiky prostredia ako výsledky predchádzajúcej činnosti. Vo vetách typu (a) so štruktúrnou schémou $Adv_{loc} - VF_{imp}$ a významom nerozčlenenej propozície sú v úlohe Pred osobné slovesá v neosobnom tvare alebo v bezpodmetovom zvratom tvare (termíny J. Ružičku, 1960 a; 1960 b): *V peci sa kúri. V peci vyhaslo. Na hrade straší. Z vlaku sa dymí. Na ceste sa prší. Cez okno ťahá/preťahuje/prefukuje. V izbe sa vetrá. Na stavbe sa pracuje.* Nerozčlenené, bezpodmetové stvárnenie situácie je podmienené tým, že stvárnené procesy sú v obligatórne miestne určenom prostredí potenciálne jednosubjektové, pomenovanie tohto Sb je často zahrnuté už v slovotvornom základe slovesa v úlohe Pred. Potenciálny Sb si tak môžeme ľahko domyslieť: vyhasnúť (v peci) môže iba oheň, dymiť sa môže iba dym, prásiť sa na ceste môže iba prach a pod.

Rozšírením analyzovaných viet o substančne stvárného činiteľa deja sa vety zmenia na subjektové, s aktívnymi špecifikáciami Sb: *Z komína sa dymí. – Komín dymí.; V peci zapraskalo. – V peci zapraskalo horiace poleno.; Na hrade straší. – Na hrade straší strašidlo.; V izbe sa vetrá. – Mama v izbe vetrá.* Inokedy sa rozčlenenosť dosahuje analytickým, opisným stvárnením totožnej denotatívnej situácie: *Z vlaku sa dymí. – Z vlaku stúpa dym.; Na ceste sa prší. – Na ceste sa dvíha/sa víri prach.* Vety analyticky stvárnujúce situáciu majú v úlohe Sb pomenovanie zrakovo vnímateľnej entity, neaktívne uskutočňujúcej zmyslovo vnímateľný pohyb. Neaktívnosť spočíva v tom, že dym, prach a pod. nie sú zdrojmi energie potrebnej na uskutočnenie pohybu stúpania, dvíhania sa a pod. Sb má v uvedených vetách neaktívnu špecifikáciu nositeľa deja.

Participant beneficiens je v tomto type viet pomerne zriedkavý. V prípade jeho prítomnosti je proces stvárnovaný ako taký, ktorý sa uskutočňuje v /ne/prospech osoby, ktorej pomenovanie má vo vete význam beneficiensa: *Z komína sa mi dymí. V peci mi (už) horí. Vyhaslo mi v peci.*

Vety podtypu (b) so štruktúrnou schémou $Adv_{loc} - VF_{cop imp} - PART PAS$ na rozdiel od viet typu (a) nestvárnujú proces, ale z istého deja vyplývajúci rezultatívny stav

charakterizujúci isté prostredie: *V peci je zakúrené. V peci je vyhasnuté. V izbe je upratané. V kupé je nafajčené.* Lexikálne sú analyzované vety usúvzťažnené s vetami bez miestneho konkretizátora, ktoré vyjadrujú čistý rezultatívny stav: *Je upratané. Je zakúrené.* Vety podtypu (b) sú usúvzťažnené so subjektovými vetami, v ktorých sa nepodáva charakteristika priestoru, ale substančne chápanej a aj stvárnenej entity: *V peci je vyhasnuté. - Pec je vyhasnutá.; V izbe je upratané. - Izba je uprataná.* Participant beneficiens môže byť v tomto type viet prítomný. Stvárnenny býva nominatívne (vety sú teda podmetové), o jeho prítomnosti však svedčí sloveso *mat'* v prísudku, ktoré podmieňuje to, že sa vo vete spája sémantika charakteristiky rezultatívneho stavu prostredia so sémantikou posesívnosti. Celá stvárnovaná situácia sa posesívne usúvzťažní s participantom beneficiens: *V izbe mám upratané. V izbe máš prekúrené.* Jazykovo sa pritom nerozlišuje, či výsledný stav "navarenia", „vyvetrania“ a pod. dosiahol beneficiens sám, svojou vlastnou činnosťou, alebo bol tento stav výsledkom činnosti inej osoby konajúcej v prospech beneficiensa. (Neexistujú totiž vetné štruktúry **Je mi navarené* - porov. Daneš, 1985, s. 46 n. Za vetné štruktúry deagentné považujú vety s beneficiensom tohto typu Grepl – Karlík, 1983, s. 52.)

Tretiu výraznú skupinu bezsubjektových viet tvoria vety so štruktúrnou schémou (Adv_{loc}) - VF cop/fáz_{imp} + (Inf cop) - N_n/Adv_{stav/mod}. Ide o vety so zloženým vetným základom realizovaným v slovesnej časti neosobným tvarom kopuly alebo fázového slovesa, prípadne spojením neosobného tvaru fázového slovesa a infinitívu kopuly (*začalo byť, prestalo byť*). Ak sa v mennej časti vyskytuje substantívum, ide zväčša o abstraktum pomenúvajúce zmyslovo vnímateľný stav prostredia (*chlad, teplo, ticho, poriadok*) alebo ide o substantívum, ktoré pomenúva istý komplexne chápaný atmosférický či spoločenský jav (*metelica, vietor, hmla, vojna*). V mennej časti sa môže vyskytnúť príslovka spôsobu, menej často času (*ticho, príjemne, krásne, na nevydržanie, neskoro ...*) alebo vetná stavová príslovka (*zima, škoda*). Zo sémantického hľadiska tieto vety vystihujú istý fyzicky alebo psychicky vnímateľný stav prostredia, avšak bez jazykovo stvárneneho vzťahu k vnímateľovi: *V izbe u Piotrowských je síce tesno, lež čisto a príjemne.* (Ozogowska); *A rád si posedím v parku, lebo v triedach gymnázia je teraz na nevydržanie.; Ticho ani v kostole, iba čo trocha lomozu okolo majerských sýpok.* (Ballek); *V izbe bolo zelenkasté šero.; ... všade naokolo bol hlad.; Na dvore bolo nevlúdne, ale nie tak ako v kuchyni po Fojtíkovej odpovedi.; V izbe je mĺkvo.* (Zelínová)

Dôkladnej sémantickej analýze podrobil túto skupinu viet J. K a č a l a (1990). Podľa jeho názoru, veta *Je hmla* neznačí, že hmla sa vyskytuje, je prítomná a pod.; táto veta má význam „je hmlisto, je hmlisté počasie“ (op. cit., s. 10). S. I. K o k o r i n o v á (1977) upozorňuje na nesprávnosť sémantickej analýzy, pri ktorej sa sémantická štruktúra takýchto viet určuje na základe usúvzťažnenia s dvojčlennou podmetovou vetou na dôkaz „subjektovosti“ istého komponentu, napr.: *V izbe je špina/špinavo. - Izba je špinavá.; V noci je chladno. - Noc je chladná.; V dome je smútok/smutno. - Všetci v dome sú smutní.*

Participant beneficiens sa pri analyzovanom type viet stvárnjuje rovnako ako v prvom type viet nominatívne a v spätosti so slovesom *mat'* v slovesnej časti zloženého prísudku: *Dnes máme vonku chlad/chladno.*; *Na dvore máme poriadnu metelicu.*; *V byte máme zimu.* Ak ide o užšie prostredie, teda také, ktoré sa dá privlastniť jednej osobe, potom je možná forma jednotného čísla: *V izbe mám zimu.*; *V triede mám poriadok* (ak hovorí triedna učiteľka).

Od bezsubjektových viet s jazykovo aj myšlienково neidentifikovateľným Sb, ktoré stvárnujú skutočnosť globálne, nerozčlenené, prejdeme k vetám, v ktorých si síce Sb môžeme domyslieť, ale jazykovo je stvárnjený iba nepriamo, zastreto. Do tejto skupiny patria bezsubjektové vety, z ktorých sa eliminuje informácia o personickom Sb pozostávajúcom z viacerých istým spôsobom „inštitucionalizovaných“ alebo ináč lokalizovaných členov. Do popredia sa dostáva akt vlastného uskutočnenia deja bez jeho subjektovej zakotvenosti. Z vety sa odstráni priama informácia o Sb, ale neodstráni sa z nej všetka informácia o ňom. „Stopy“ po Sb sú zachované aj v lokalizovanom stvárnnení inštitúcie, ktorej členovia činnosť uskutočňujú, aj v Pred, ktorý v sebe nesie náplň aktívnej činnosti vykonávanej osobami. T. B. A l i s o v o v á (1971, s. 116)) o takomto type viet hovorí, že sa v nich neodstraňujú predstavy o Sb ako o istom pojme usúvz'ážnenom s človekom. Takýmto spôsobom vzniká pri prechodných slovesách v úlohe Pred bezpodmetová vetná štruktúra s obligatórne prítomným miestnym konkretizátorom: *Vo vláde sa rokovalo o novom uznesení.* Pri prechodných slovesách vzniká podmetová, avšak rovnako bezsubjektová vetná štruktúra: *Vo vláde sa prijalo/bolo prijaté nové uznesenie.* Podmet má v nej vetný význam objektu so špecifikáciou rezultátu. V uvedených vetách sa Sb ako individualizované, jedinečné, lokalizované osoby zmenil na eliminovaný Sb, identifikovateľný iba z kontextu a zo stvárnňovanej situácie.

Ako vety s eliminovaným Sb hodnotíme aj bezsubjektové vety s lokálne obmedzeným personickým Sb zahŕňajúcim väčší počet ľudí v istej lokalite: *Na dedine sa hovorilo o nešťastí.* *V novinách sa písalo o požiari.* Ide o vety, ktorých Pred je realizovaný bezpodmetovým zvratným tvarom nezvratného slovesa.

Od konkrétneho stvárnnenia Sb sa upúšťa aj v bezpodmetových vetách s Pred realizovaným osobným slovesom v neosobnom použití či v neosobnom tvare: *Zabílo ho. Máta ho. Zmáčalo ich.* J. R u ž i č k a (1962) o nich súhrnne hovorí ako o vetách s tragickým či negatívnym dosahom pre človeka. Akuzatívne stvárnnený participant nemôžeme interpretovať ako Sb (takto o ňom hovorí pri rozbere analogických ruských viet *Jego ranilo* S. I. Kokorinová, 1979), lebo sloveso *zabít'* je jednovýznamové a vo svojom lexikálnom význame je jednoznačne určené vzťahom k východiskovej substancii ako aktívnemu uskutočňovateľovi deja a k cieľovej substancii ako zasahovanej. Keďže pomenovanie aktívneho uskutočňovateľa deja vo vete *Zabílo ho* chýba, je jediný participant pri Pred objektom so špecifikáciou paciensa. Sb sa v takejto vete predpokladá, jeho prítomnosť je však pri stvárnnení danej situácie z pozície dejom zasiahnutého objektu irelevantná, inokedy môže byť nepoznaný, a preto nepomenovateľný: *Máta ho.* Ak sa vo vete takto stvárnňujúcej situáciu Sb predsa len jazykovo

vyjadri, má nepodmetovú syntaktickú formu: *Zabilo ho elektrickým prúdom. Roztriaslo ho zimou. Rozpálilo ho od horúčky*. Ide o druhotné, derivované vetné štruktúry, odvodené od základovej štruktúry s personickým VF a so Sb v podmetovej syntaktickej forme: *Elektrický prúd ho zabil*. Sb má v základovej aj v derivovanej vetnej štruktúre špecifikáciu realizátora. Analyzovaný typ derivovaných viet však už patrí k tým, v ktorých je Sb stvárnený nepodmetovou syntaktickou formou.

Nepodmetovou syntaktickou formou je Sb stvárnený: (1) v bezpodmetových vetách, v ktorých jediný participant pri Pred je Sb napriek tomu, že nemá podmetovú formu. V tejto súvislosti sa musíme dotknúť výroku S. D. K a c n e ľ s o n a (1974, s. 111), že jediný argument jednomiestneho Pred je Sb. Je to pravda vtedy, keď takýto argument (v našej terminológii participant) podmieňuje význam slovesa v úlohe Pred; neplatí vtedy, keď slúži iba na doplnenie vzťahovo neúplne určeného slovesa, ktoré si v danom význame vyžaduje vyjadrenie väzobne spätnej substancie. V prvom prípade, keď je jediný participant pri Pred subjektom, je jeho nepodmetová syntaktická forma podmienená konštrukčne. Platí to napríklad o datívne alebo inštrumentálovo stvárnennom Sb vo vetách s Pred realizovaným bezpodmetovým zvratným tvarom nezvratných slovíc: *Čká sa mu. Chce sa mu spať. Drieme sa mu. Sedí sa mu dobre.*, ďalej vo vetách s neosobne použitým osobným slovesom v úlohe Pred: *Šibe mu. Preskočilo mu.* a vo vetách s neosobným tvarom kopuly a vetnou príslovkou: *Je mu smutno. Je mu zima. Je mu do plaču. Je s ním koniec.* (Tie vety z uvedených a mnohé ďalšie, ktoré obsahujú vo svojom vetnom význame kategóriu mimovoľnosti, rozoberáme podrobne v štúdiu Tibenská, 1990.)

Druhý prípad, keď jediný participant pri Pred nie je Sb, nastáva vtedy, keď je syntaktická forma tohto participanta podmienená iba valenčnými vlastnosťami slovesa v úlohe Pred (sloveso nielenže si vyžaduje doplnenie, ale vyžaduje si doplnenie v presne určenom tvare). Tak je to napríklad pri akuzatívne stvárnennom participantovi v bezpodmetových vetách s Pred realizovaným osobným slovesom v neosobnom použití typu *Zabilo ho*, o ktorých sme už hovorili.

Nepodmetovou syntaktickou formou je ďalej Sb stvárnený: (2) v podmetových vetách, v ktorých syntaktickú formu podmetu má iný, nie subjektový participant SŠV. Tu je situácia pri určovaní Sb najzložitejšia. Syntaktická forma podmetu patrí totiž medzi tie formy menných členov vety, ktoré majú vysoký stupeň gramatikalizácie a s tým spojenou desémantizáciou. T. B. A l i s o v o v á (1971, s. 88) ju nazýva naj-univerzálnejšou, sémanticky nepriezračnou formou a tvrdí, že čím menej funkcií zahŕňa istá syntaktická forma, tým je sémantickejšia. Podmet slúži na vyjadrenie rôznych špecifikácií subjektového participanta, tak aktívnych, agensových, ako aj neaktívnych, nositeľských. Svedčí to o uplatnení antropocentrického prístupu v syntaxi, ako o ňom píše V. S k a l i č k a (1962). (Antropocentrický princíp sa uplatňuje v celom jazyku a aj v kognitívnom prístupe k realite - pozn. autorky.)

Od syntaktického stvárnienia neaktívnych špecifikácií Sb je len krôčik ku stvárneniu objektového participanta SŠV, hoci objekt sa primárne stvárnjuje inou (predmetovou) syntaktickou formou. Oporou pri určovaní toho, či je podmetovou formou stvár-

nený Sb alebo objekt, je v problémových prípadoch sémantické kritérium (celkový aktívny alebo neaktívny význam vety a význam jej jednotlivých komponentov), ako aj formálne stváranie Pred a ostatných členov SŠV. K problémovým prípadom patria vety s Pred realizovaným spojením slovesa *byť* s trpným participiím plnovýznamového slovesa alebo realizovaným slovesom so slovom *sa*. Pri týchto vetách musíme na základe spomenutých kritérií určiť, či ide o vetné štruktúry derivované od východiskových aktívnych viet s tranzitívnym slovesom v úlohe Pred (vtedy je Sb v nepodmetovom syntaktickom tvare) a Pred je stváraný opisným alebo zvratným pasívom: *Dom bol postavený v 17. storočí staviteľom XY. Vrecia sa na družstve plnia/sa naplnili obilím. Dom sa pracovníkmi Pamiatkovstavu postupne rekonštruuje.*, alebo ide o nederivované, základové, sémanticky neaktívne vetné štruktúry, v ktorých pôvodné trpné participium nadobudlo adjektívnu funkciu (F. Štícha, 1984, s. 103 hovorí o trpnom participii s adjektívnou funkciou): *Okno bolo rozbité už vyše mesiaca. Ako základové, nederivované vetné štruktúry hodnotíme aj vety so zvratným slovesom v úlohe Pred: Ovzdušie sa naplnilo/sa plní kuchynskými vôňami.* V týchto vetách je Sb stváraný syntaktickou formou podmetu (podrobnejšie Tibenská, 1989, s. 103–108).

Okrem prípadov derivovaných vetných štruktúr s opisným alebo zvratným pasívom sa v nepodmetovej syntactickej forme vyskytuje Sb aj vo vetných štruktúrach s nepriamym, metaforickým významom. Pri interpretácii SŠ takýchto viet musíme vychádzať z toho, aký význam vety majú, nie z toho, ako ho štylizujú. Rovnako sme postupovali pri bezsubjektových vetách, ktoré opisným a do istej miery aj obrazným spôsobom stvárnili priebeh primárne nerozčlenených, globálnych atmosférických dejov alebo zmien atmosférických stavov. Kým vtedy išlo o nepoznaný, tajomný alebo jednoducho neidentifikovateľný Sb, ktorý sa takýmto obrazným spôsobom potreboval stvárniť, v prípade viet s nepodmetovým vyjadrením Sb ide o vety stvárnajúce psychické alebo fyzické stavy živého organizmu. Fyzický alebo psychický stav sa v nich štylizuje do podoby aktívnej substancie, ktorá pôsobí v živom organizme. Formou sa tak zvyrazňuje neaktívnosť, mimovoľnosť, s akou v živom organizme prebieha zmena jeho psychického alebo fyzického stavu: *Prepadol ma smútok. Zmocnil sa ma strach. Premohla ma únava. Kypí v ňom hnev. Zožiera ho nenávisť. Lomcujú ním pochybnosti.*

Nepodmetová syntaktická forma akuzatívne, inštrumentálovo či inou vedľajšou pádovou formou stváraného subjektového participanta v týchto vetách s preneseným významom formálne zvyrazňuje celkový neaktívny význam viet (protikladný s ich gramatickou sémantikou) a mimovoľnosť, bezmocnosť, s akou sa personický Sb - nositeľ fyzického či psychického stavu - podrobuje tomuto stavu. T. B. A l i s o v o v á (1970) pri vetách tohto typu (*On zaboľel - On schvatil bolesť*) hovorí o vzťahu prvotnej formy a jej variantu pri jednej sémanticko-gramatickej triede predikátov (tu predikátov absolútnych). Vety s preneseným významom tvoria tak protiklad k vetám s priamym označením situácie, pri ktorom forma nijako nesvedčí o neaktívnom význame vety a jej subjektového participanta: *Zosmutnel som. Začal som sa báť. Unavil som sa atď.*

V závere môžeme konštatovať, že bezsubjektové vety sú vždy zároveň vetami bezpodmetovými. Opačné tvrdenie však už vždy neplatí. Bezpodmetové vety môžu byť vetami subjektovými. V takýchto vetách je Sb stvárnený nepodmetovou syntaktickou formou. Nepodmetovou syntaktickou formou je ďalej Sb stvárnený v derivovaných vetných štruktúrach a vo vetných štruktúrach s obrazným stvárnením skutočnosti.

*Filozofická fakulta UK
Bratislava, Gondova 2*

Bibliografia

- ALISOVA, T. B.: Očerki sintaksisa sovremennogo italjanskogo jazyka. (Semantičeskaja i grammatičeskaja struktura prostogo predloženiya.) Moskva, Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta 1971. 293 s.
- BĚLIČOVÁ, H.: Sémantická struktura věty a kategorie pádu. (Příspěvek k porovnávací syntaxi ruské a české jednoduché věty.) Praha, Academia 1982. 164 s.
- DANEŠ, F.: K otázce větných členů. Slovo a slovesnost, 38, 1977, s. 281-288.
- DANEŠ, F.: Věta a text. Studie ze syntaxe spisovné češtiny. Praha, Academia 1985. 234 s.
- DANEŠ, F. – HLAVSA, Z. a kol.: Větné vzorce v češtině. Praha, Academia 1981. 270 s.
- DOLNÍK, J.: Podmet a jeho sémantický ekvivalent. Jazykovedný časopis, 31, 1980, s. 14-20.
- DOKULIL, M. - DANĚŠ, F.: K tzv. významové a mluvnické stavbě věty. In: O vědeckém poznání soudobých jazyků. Praha, Nakladatelství ČSAV 1958, s. 231-246.
- GAK, V. G.: K probleme sintaksičeskoj semantiki (semantičeskaja interpretacija glubinných i „poverchnostnych“ struktur). In: Invariantnyje sintaksičeskije značeniya i struktura predloženiya. Moskva, Nauka 1969, s. 77-85.
- GREPL, M. - KARLÍK, P.: Gramatické prostředky hierarchizace sémantické struktury věty. Brno, Universita J. E. Purkyně 1983. 103 s.
- GUCHMAN M. M.: Pozicii podležaščego v jazykach različnych tipov. In: Členy predloženiya v jazykach različnych tipov. Leningrad, Nauka 1972, s. 19-35.
- GUCHMAN, S. M.: Die Ebenen der Satzanalyse und die Kategorie des Genus verbi. In: Satzstruktur und Genus verbi. (Studia grammatica XIII.) Berlín 1976, s. 9-32.
- GROCHOWSKI, M.: Rola semantyczna a predykat jako sposoby charakterystyki subiektum. In: O predykcii. Red. A. Orzechowska - R. Laskowski. Wrocław - Warszawa - Kraków - Gdańsk, Wydawnictwo PAN 1974, s. 25-38.
- HORECKÝ, J.: Obsah, forma a funkcia jazykových jednotiek. In: Funkční lingvistika a dialektika. Red. J. Nekvapil - O. Šoltyš. Praha, Ústav pro jazyk český ČSAV 1988, s. 323-328.
- KAČALA, J.: Syntakticko-sémantický výklad viet typu *je hmľa*. Jazykovedný časopis, 41, 1990, 3-14.
- KIBARDINA, S. M.: Kategorii subjekta i objekta i teorija valentnosti (na materiale nemeckogo jazyka). In: Kategorija subjekta i objekta v jazykach različnych tipov. Red. S. D. Kacnel'son. Leningrad, Nauka 1982, s. 23-44.
- KOKORINA, S. I.: O semantičeskom subjekte i osobennost'ach jeho vyraženiya v russkom jazyke. Moskva, Izdatel'stvo Moskovskogo Universiteta 1979. 77 s.
- MIKO, F.: Rod, číslo a pád podstatných mien. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1962. 256 s.
- ONDREJOVIČ, S.: Jednočlenné vety slovesné a slovesno-menné v spisovnej slovenčine. In: Studia Academia Slovaca 18. Red. J. Mistrík. Bratislava, Alfa 1989, s. 365-388.
- PAULINY, E.: Slovenská gramatika. (Opis jazykového systému.) Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1981, s. 255 - 260
- RUŽIČKA, J.: Osobné a neosobné slovesá. Jazykovedný časopis, 11, 1960 (a), s. 6-31.
- RUŽIČKA, J.: Bezpodmetový zvrätný tvar. Slovenská reč, 25, 1960 (b), s. 3-25.

RUŽIČKA, J.: Valencia slovies a intencia slovesného deja. *Jazykovedný časopis*, 19, 1968, s. 255-260.
SGALL, P. a kol.: Úvod do syntaxe a sémantiky. Některé nové směry v teoretické lingvistice. Praha, Academia 1986. 200 s.

SKALIČKA, V.: Das Wesen der Morphologie und der Syntax. In: *Acta Universitatis Carolinae - Philologica 3. Slavica Pragensia IV*. Red. V. Barnet a i. Praha, Universita Karlova 1962, s. 123-127.

TIBENSKÁ, E.: Sémantika subjektu vo vzťahu k sémantike vety. [Kandidátska dizertačná práca.] Bratislava, Jazykovedný ústav L. Štúra SAV 1989. 218 s.

TIBENSKÁ, E.: Séma mimovofnosti vo významoch slovesných lexém označujúcich psychofyzické deje a stavy. *Slovenská reč*, 54, 1989, s. 321-334.

TIBENSKÁ, E.: Subjekt a jeho aktívne (činiteľské) špecifikácie. *Jazykovedný časopis*, 42, 1991, s. 39-52.

СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ БЕЗСУБЪЕКТНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ И ПРЕДЛОЖЕНИЙ С БЕСПОДЛЕЖАЩИМ ВЫРАЖЕНИЕМ СУБЪЕКТА

Резюме

В статье приводится дефиниция подлежащего – члена грамматической структуры предложения, и субъекта – партиципанта семантической структуры предложения. Их взаимное отношение – это отношение первичной формы и значения. На материале словацкого языка автор дает детальный семантический анализ: (а) безсубъектных предложений; (б) бесподлежащих предложений, в которых единственный присутствующий партиципант является субъектом вопреки тому, что он не выражается формой подлежащего; (в) подлежащих предложений, в которых форму подлежащего имеет не субъектный, а другой партиципант семантической структуры предложения. Автор приходит к заключению, что все везсубъектные предложения являются одновременно бесподлежащими, но не все бесподлежащие предложения являются одновременно везсубъектными. Форму предложения субъект не имеет тоже в подлежащих предложениях – дериватах и в предложениях, в которых действительность выражается метафорически.

JAZYKOVÁ RELATIVITA A PREDPOKLADY JAZYKOVEJ TVORIVOSTI

VIKTOR KRUPA

Otázka vzťahu jazyka a myslenia, tak zaujímavo nastolená E. Sapirom a B. L. Whorfom, sa opätovne teší pozornosti lingvistov. V článku sa upozorňuje na to, že otázka možného vplyvu jazyka na myslenie je obdobná otázke známej z iných vied, či môže použitie nejakého nástroja vplyvať na výsledok činnosti. Odpoveď na túto otázku nemôže byť kladná. Otázka vzťahu jazyka a myslenia sa tu nastoľuje z komunikačného a semiotického hľadiska.

Teória jazykovej relativity, explicitne postulovaná v diele B. L. W h o r f a (1956), bola niekoľko ráz „definitívne“ zavrhnutá, a znovu akceptovaná. Akiste možno súhlasiť prinajmenšom s tým, že vzťahy medzi jazykom, myslením (a správaním) existujú, veď už v pojme skrývajúcom sa za slovom „vzťah“ je zahrnutý moment pôsobenia a ovplyvňovania. Záleží však na tom, čo je v týchto vzťahoch určujúce. Myslenie nepochybne vplyva na jazyk. No treba si ujasniť, či vždy a v akom zmysle vplyva na myslenie jazyk, jeho gramatické kategórie a sémantické členenie skúsenosti, ako sa s ním stretávame v slovnej zásobe. Akceptujeme ešte predpoklad, že za celým problémom vlastne stojí poznávanie ako súčasť orientácie ľudí vo svojom prostredí, v prostredí, ktoré je také široké, že nevystačíme so zmyslovým vnímaním a s jeho spracovaním.

Teória relativity v podstate kladie otázku, ktorú poznáme z iných vied, najlepšie azda z fyziky alebo z biológie: Môže nástroj ovplyvňovať výsledok toho, k čomu sa prepracúvame (pomocou tohto nástroja) pri riešení poznávaného problému? Odpoveď je jednoznačne kladná – môže. Fyzikálna realita neexistuje nezávisle od pozorovateľa a od jeho experimentálneho aparátu (Barrow – Tipler, 1986, s. 464). Podľa Nielsa B o h r a (1959, s. 238) nemá zmysel tvrdiť, že nejaká vlastnosť kvantového mechanického systému jestvuje mimo spojitosti s pozorovateľom, presnejšie mimo spojitosti s celým experimentálnym ústrojenstvom, ktoré meria istú vlastnosť. V tom istom zmysle je vlastne jedno, či ide o konkrétne vstupné dáta (t. j. o dáta získané zmyslami) alebo o abstraktné pojmy, ku ktorým dospievame logickými postupmi. Jedny i druhé sú sprostredkované, rozdiel medzi nimi spočíva v počte poznávacích krokov, a teda má kvantitatívnu povahu.

Celkom nepochybne sú nástrojmi naše zmysly. Sú nástrojmi nášho ja, tak ako jeho nástrojom je celé naše telo, ba i naša myseľ, ktorej produktom je jazyk. Jazyk poskytuje potrebné inštrumentárium nášmu mysleniu, ale nielen jemu: hlavnou úlohou jazyka je skôr zaobstarávanie spojenia, teda komunikovanie s inými ľuďmi v spoločnosti, jazyk sa stal nástrojom poznávania cez túto funkciu.

V triviálnom zmysle komunikovanie môžeme chápať ako spôsob vplyvania na správanie komunikujúcich partnerov prostredníctvom poskytovania informácií, lenže toto správanie iných sa pokúša ovplyvňovať nie jazyk sám, ale jeho používateľ, ktorý

chce vyprovokovať adresáta (adresátov) správy na nejakú reakciu či už v podobe rečovej výpovede alebo v podobe konania. Jazyk však navyše môže ovplyvňovať správanie ľudí – vrátane správania sa vysielateľa a prijímateľa – spôsobom vyplývajúcim z povahy významu, zo spôsobu, akým je význam zakódovaný v jazyku a z toho vyplývajúcej indeterminovanosti zabudovanej do každej jazykovej jednotky. Sú v tom zahrnuté, pochopiteľne, aj rozdiely v individuálnej jazykovej kompetencii jednotlivcov. Tieto vlastnosti jazyka môžu ovplyvniť takisto myslenie, ako aj správanie ľudí. Napríklad v diele Alice za zrkadlom od Lewisa Carrolla (Carroll, 1962, s. 178) kráľ vyhlasuje: „Ubezpečujem vás, drahá, že sa mi zježili všetky vlasy!“ Na to poznamenala kráľovná: „Veď nijaké vlasy nemáte!“ „Na hrôzu toho okamihu nikdy, nikdy nezabudnem,“ pokračoval kráľ. „A veru zabudnete,“ protirečila mu kráľovná, „ak si to nezapíšete.“ V tomto úryvku máme do činenia s vykonštruovaným nedorozumením založeným na tom, že kráľovná nechápe ustálené obraty ako frazeologické jednotky, ale omylom ich interpretuje ako voľné syntaktické konštrukcie, ktorých význam je funkciou významov jednotlivých komponentov týchto konštrukcií.

Okolitý svet sa predstavuje ľudskému subjektu ako kontinuálna a mnohotvárna záplava vnemov rozličných druhov, ktorú musí ľudská myseľ sprehľadniť a rozčleniť, ak sa v nej chce zorientovať. Ľudskej mysli je vrodená náchylnosť porovnávať, nachádzať podobnosti v tejto záplave vnemov a s tým súvisiaca schopnosť abstrahovať od podružných vlastností. Objavuje vo vnemovom kontinuu rekurentné konfigurácie a tak toto kontinuum zjednodušuje, člení a organizuje. Na základe vlastných postojov vysúva ľudský subjekt do popredia niektoré črty, konkrétne tie, ktoré sa mu javia ako salientné („nápadné“), prikračuje k ich selekcii a nevyhnutne aj k redukcii javovej rozmanitosti. Ostatné črty sa zatláčajú do úzadia, na perifériu, kde môžu ďalej existovať v podobe konotácií.

Zaujímavý príklad semiózy uvádza dramatik Arthur Miller (1991) z návštevy v škole pre hluchonemých. Žiaci hrali predstavenie. Nerozprávali ani nepočuli a mohli komunikovať len pomocou mimiky a posunkov. Predvádzali hru o únose dieťaťa, o vyšetrovaní policajtov, o záchrane dieťaťa a o potrestaní zločincov. Posunkovú rečou museli vyjadriť charakteristické znaky postáv. Policajta bolo ľahko poznať podľa neprestajného salutovania, rodičia sa dali identifikovať podľa toho, že sa bili v prsia a modlili sa za návrat dieťaťa a unesené dieťa si vytrvalo šúchalo oči a plakalo. Dojímavé na deťoch bolo úporné úsilie dorozumieť sa navzájom a ich posunky prekypovali citmi práve tak ako slová, ktoré by boli používali, keby boli vedeli hovoriť. Hluchonemé deti používali znaky iného typu ako počujúci ľudia, ale ich podstata sa opierala o selekciu salientných príznakov spojenú s ich redukciami na minimum.

Výsledok selekcie a redukcii, súbor salientných črt z referenčnej roviny, ktorý je veľmi úsporný, sa na základe princípu synekdochy (pars pro toto) fixuje ako význam jazykového výrazu. To, čo sa pri komunikácii prenáša, je iba skromná časť vlastností referenta, je to svojho druhu náznak a prijímateľ správy musí tento náznak správne dešifrovať, za pomoci kontextu, rečového i mimorečového. Prijímateľ sa teda nespráva pasívne, keď spracúva prijatú správu. Naopak, správna interpretácia výpovede si v zásade môže vyžadovať kreatívny prístup. Toto dešifrovanie je tým úspešnejšie, čím

blížší sú si účastníci komunikačného aktu svojím vzdelaním, znalosťami témy a celkovým osobným založením.

Princíp selektívnosti a náznaku je bázou pre rozmazanosť sémantických hraníc; konotatívne pole nie je definované natoľko striktné a explicitne ako významové jadro a to pri komunikácii môže mať za následok rozdiely v interpretácii, lebo prijímateľ rekonštruuje správu zašifrovanú do reči v súlade s princípom náznaku.

To však nie je jediný zdroj vágnosti v jazyku. Takým je aj protirečenie medzi kontinuitnosťou reality a jej nevyhnutnou diskretizáciou na významovej rovine, ako aj protirečenie medzi principiálnou ohraničenosťou vnímateľných rečových signálov na jednej strane a principiálnou neohraničenosťou javov reality na druhej strane.

Neostroť významových hraníc a celková neurčitosť je potrebnou a osožnou vlastnosťou jazyka, lebo umožňuje významové posuny a prenosi, a teda aj vývin jazykových prostriedkov.

Rekurentné sú nielen jednotlivé významové črty, ale aj ich konfigurácia a tie sa takisto môžu aplikovať či prenášať na iné domény.

Selektívnosť významu je základným predpokladom kognitívnej plurality, ako aj divergencie vo vývine jazykov. Selekcia sa môže uskutočňovať rozdielne, pretože závisí od okolností, v ktorých sa uskutočňuje – sú to vonkajšie okolnosti a okolnosti súvisiace s ľudským subjektom, či už konvenčne spoločenského alebo individuálneho charakteru. A keď sa raz istá selekcia konštituuje, má sklon k stabilizácii a aj jej ďalší vývin prebieha nielen pod vplyvom vonkajších okolností a subjektívnych daností, ale aj pod tlakom už konštituovanej selekcie. V tomto zmysle jazyk ako nástroj ovplyvňuje naše myslenie, v tomto zmysle možno povedať, že platí teória jazykovej relativity.

Aj keď sa v rozličných jazykoch vyskytujú v nejakom významovom poli tie isté významové črty, môžeme pozorovať rozdiely medzi ich konfiguráciami. Ako príklad môže poslúžiť fragment súboru príbuzenských termínov v slovenčine v maori.

Maori: *taokete autaaue auwahine*

Slovenčina: *švagor švagor švagrína*
švagrína

V slovenčine i v maori sú tieto sémantické črty: 1. súrodenec manželského partnera (uplatňuje sa len vo vzťahu k iným príbuzenským termínom); 2. pohlavie (M / -M); 3. totožnosť pohlavia (I / -I). Lexémy *autaaue* a *auwahine* sú len zdanlivo totožné s lexémami *švagor* a *švagrína*; *autaaue* má charakteristiku {M & - I}, *auwahine* {-M & -I}. Naproti tomu termín *švagor* sa ako {M & I V -I}, *švagrína* obdobne {-M & I V -I}. Špecifikou maorijského termínu *taokete* je charakteristika {M V -M & I}; *taokete* je teda „švagor muža“ a „švagrína ženy“, kým *autaaue* je „švagor ženy“ a *auwahine* „švagrína muža“.

Na komunikatívnej rovine jazykové prostriedky ovplyvňujú ľudí asociáciami, či už kladnými alebo zápornými, ktoré môžu u nich tieto prostriedky vyvolať. Ak sa vedúci zmieni pred podriadeným, že by nezaškodilo, keby sa istý problém vyriešil ešte dnes, pôsobí to na podriadeného inakšie ako priamočiary rozkaz alebo rozkaz spojený s vý-

strahou. Pravda, aj tu, takisto ako pri klamaní, by sme mohli namietat', že ide o vplyv vychádzajúci od vysielateľa správy, nie výlučne zo samotného jazyka.

Zreteľnejší príklad čisto jazykových vplyvov poskytujú omyly uvádzané B. L. Whorfom z vlastných skúseností v poisťovníctve, kde zavše musel riešiť nehody, ktorých príčinou bolo nesprávne pochopenie jazykových signálov. Alebo by sme mohli odkázať na príklady z praxe politickej rétoriky, kde slová ako *sloboda*, *demokracia*, *právo*, *vlastenectvo* atď. majú natoľko pružný význam, že si ich vlastne každý môže vysvetľovať po svojom. To isté platí o veštbách Pýtie, ktoré sa zakladali na obratnej manipulácii s griceovskými axiómami.

Základom teórie jazykovej relativity je nedeterministický vzťah medzi poznávajúcim subjektom a predmetom poznávania, keď na jednej strane máme spojitý, nevyčerpatel'ny predmet poznávania a na druhej strane vnímajúce a poznávajúce ľudské subjekty s individuálnym skúsenostným pozadím a s individuálnymi postojmi k okoliu, s individuálnymi želaniami, potrebami i náladami. Za takejto situácie musia nevyhnutne vznikat' rozdielnosti medzi individuálnymi obrazmi o predmete poznávania, ktoré si utvárajú jednotlivci, hoci nikto nepopiera existenciu kognitívnych univerzálnych javov ani javov v prostredí (prírodnom a spoločenskom), takže variabilita rozdielností nie je neobmedzená, ale osciluje v istom intervale. V spoločenskej rovine a danom kultúrnom pozadí prichádza k istému vyrovnávaniu individuálnych odlišností. Tento proces sa vyznačuje špecifikami v každej spoločnosti, a teda aj v každom jazyku. Špecifika rozdielností medzi jazykmi nie je vždy len výslednicou odlišnej artikulácie reality. Vzniká i v dôsledku rozdielnej detailnosti poznávacieho záberu.

Japončina v porovnaní so známymi európskymi jazykmi sa vyznačuje detailnejším záberom a tam, kde sa slovenčina alebo angličtina uspokojí s jednou lexémou, japončina používa niekoľko. Slovu *pečeň* zodpovedajú v japončine tri slová: *kimo* pečeň ako sídlo citov, *kanzó* pečeň ako anatomický termín a *reba* pečeň ako jedlo. Vo význame „hotel“ sa používajú tri synonymá – *jadoja*, *rjokan*, *hoteru*; slovu „čln“ zodpovedajú lexémy *fune* a *bóto*. Japonský lexikálny detailizmus nie je náhodný alebo svojvoľný jav. Zjavne ide o kultúrny fenomén, ktorý výstižne charakterizuje Shuichi K a t o (1990, s. 28), keď tvrdí, že Japonci sa nepokúšajú zovšecobecňovať, ale radšej zdôrazňujú individuálne odlišnosti. Treba dodať, že uprednostňovanie detailu nevyšvetľuje všetko. Ďalším faktorom je silne vyvinutý zmysel pre zachovanie vlastnej identity, opierajúcej sa o úctu k vlastnej tradícii. Takto sa v japončine a v japonskej kultúre vôbec darí udržiavať kontinuitu s minulosťou a súčasne asimilovať zvonku to, čo je osožné a čo neprotirečí princípom domácej tradície. Nie je preto náhoda, že v uvedených synonymických trojiciach je jedno slovo čisto japonského pôvodu (*kimo*; *jadoja*), druhé je zložená sinojaponskej proveniencie (*kanzó*; *rjokan*) a tretie výpožička z angličtiny (*reba*; *hoteru*).

Detailizmus sa v japončine prejavuje vo veľkom počte tzv. numeratívov, ktorých funkciu (formálne) je spájať substantíva s kvantifikátormi, konkrétne s číslovkami. Popri tom však numeratívy predstavujú aj klasifikáciu substantív na základe sémantických príznakov, medzi ktorými popri abstraktných kategóriách ako *človek*, *vták*, *hmyz* a pod. nachádzame množstvo príznakov vychádzajúcich z tvaru či veľkosti refe-

rentov daných substantív. Preto by bolo na mieste hovoriť skôr o klasifikátoroch ako o numeratívoch. Obdivuhodný detailizmus sa prejavuje v existencii veľkého počtu zvukomalebých a mimetických slov (približne tisíc), ktoré podrobne charakterizujú zvukové, ale aj iné javy na základe akustického dojmu. Detailizmus sa prejavuje takisto v bohatstve nuáns japonskej kategórie zdvorilosti.

Jazyk vyznačujúci sa vyvinutým lexikálnym detailizmom stavia používateľa pred iný problém ako jazyk, ktorého lexikálny inventár je skromnejší. V japončine hovoriaci musí riešiť predovšetkým problém selekcie. V opačnom prípade je používateľ azda častejšie konfrontovaný s kvalitatívne odlišným, konštrukčným problémom kombinovania zložitejších jednotiek z jednoduchších. Ktorá situácia väčmi stimuluje jazykovú tvorivosť?

Kognitívna neurčitosť (povaha významu, povaha jazykových pravidiel a pod.) je základňou jazykovej tvorivosti, ktorá je však na rozdiel od javov z domény jazykovej relativity individuálnym faktom, lebo sa manifestuje v rečovej činnosti tvorivých jednotlivcov, a keď jazykové spoločenstvo akceptuje nejaký výsledok tvorivého zaobchádzania s jazykom, ten stráca povahu originálneho tvorivého činu. Podstata tvorivého jazykového činu je v tom, že jednotlivci sa javí konvenčný jazykový materiál ako neadekvátny na vyjadrenie istej skutočnosti, a preto sa tvorivý jednotlivec rozhodne vyhľadať nový výraz či konštrukciu, ktorá by lepšie vystihovala podstatu daného javu. R. W. L a n g a c k e r (1987, s. 77) v podobnom zmysle hovorí o kódovaní ako o procese prekračujúcom hranicu medzi konvenciou a používaním.

Stopy po kreatívnom prístupe k jazyku nachádzame vo všetkých jazykoch a najnápadnejšie vystupujú do popredia v konfrontácii ako rozdielnosti medzi jazykmi. Možno to ilustrovať vznikom abstrákt v jazyku najstarších písomných pamiatok na svete, v sumerčine z obdobia 3. tisícročia pred Kristom. Na vyjadrenie abstraktnejších významov sa používajú mechanizmy metaforického charakteru, v ktorých sa obraz, pochopiteľne, berie z domény konkrétnych javov. Sloveso „otvoriť“ *ik-kid* (aj vo význame „otvoriť námornú cestu“) sa dá interpretovať ako „buchnúť do dverí“. „Nežnosť“ *mi-dug* má takisto konkrétnu motiváciu („hovoriť po žensky“). Význam slovesa *sang-ngiš-rah* „zabiť“ tlmočí obraz „udrieť hlavu palicou“. Využívanie anatomických termínov v priestorovom význame je univerzálny ľudský jav. Potvrdzujú to sumerské termíny *ugu* („temeno hlavy“) vo význame „hore, navrchu“ a *igi* („oko, tvár“), znamenajúce aj „vpredu, pred“. Deskriptívne momenty prevládajú v abstraktách *ama-r-gi* „oslobodenie“, t. j. „návrat k matke“, *hig-šú* „majetok“, t. j. „vec ruky“, *níg-mí-us* „veno“, t. j. „vec poskytnutá žene“, a *nam lugai* „kráľovská moc“, t. j. „údel veľkého človeka“ (Djakonov, 1990, s. 24). Veľmi podobný postup využíva na zápis abstraktných (presnejšie zrakovo nevnímateľných) pojmov čínske písmo. Napríklad pojem „mať rád, láska“ sa zapisuje znakom zloženým z piktogramov pre ženu s dieťaťom. Pojem „vyučovať, vysvetľovať“ sa zapisuje ako piktogram starca s palicou. Spojenie piktogramov pre slnko a mesiac dáva zmysel „svetlo, jasný“. Ucho v bráne či vo dverách naznačuje „počúvanie“.

Z hľadiska diskusií o jazykovej relativite si zaslúži pozornosť názor R. W. L a n g a c k e r a (1987, s. 2), že sémantická štruktúra nie je univerzálna, ale do značnej

miery špecifická pre ten-ktorý jazyk; odmieta aj zásadnú odlišnosť doslovného a obrazného jazyka (op. cit., s. 5). Pochopiteľne, ak obrazné používanie jazyka nepokladáme za protisystémové alebo aspoň mimosystémové, ani tvorivé využívanie jazyka sa nám nemôže javiť ako porušovanie noriem jazyka, ale iba ako porušovanie konvencií v procese používania jazyka – jazyka, ktorý je definovaný ako otvorený. Otvorenosť tu neznamena iba možnosť rozširovania slovnej zásoby o nové lexémy, ale aj modifikáciu existujúcich jazykových prostriedkov. Modifikácia je nevyhnutnosť, ktorú si vyžaduje referenčná rovina, teda skutočnosť ako súhrn všetkých možných tém komunikovania a poznávania. Používanie jazyka v istej situácii predstavuje problémovú situáciu, lebo výber adekvátneho výrazu nie je automatický a hovoriaci musí brať do úvahy množstvo faktorov (subjektívnych aj objektívnych). Na posúdenie toho, či si vybral „správnu“ alternatívu, niet jednoduchých kritérií. Odchýlka od konvencie vyvoláva isté poznávacie aj emocionálne napätie a práve v tomto napätí spočíva čaro obraznosti. Obrazný jazyk je tvorivý v tom zmysle, že porušuje konvenciu. Nestačí hovoriť o kreativite len ako o generovaní nových výpovedí na základe správneho používania pravidiel, adekvátnejšie je používať termín tvorivosť vtedy, ak ide o aplikáciu jazykových jednotiek na nové situácie a na zámerné porušovanie konvencie.

*Kabinet orientalistiky SAV
Bratislava, Klemensova 19*

Bibliografia

- BARROW, J. D. – TIPLER, F. J.: *The Antropic Cosmological Principle*. Oxford, Clarendon Press 1986.
- BOHR, N.: Discussion with Einstein on Epistemological Problems in Modern Physics. In: *Albert Einstein: Philosopher-Scientist*, Red. P. A. Schlipp. New York, Harper and Row 1959.
- CARROLL, L.: *Alice's Adventures in Wonderland. Through the Looking Glass*. London, Collier Macmillan Publishers 1962.
- DJAKONOV, I. M.: *Archaičeskije mify Vostoka i Zapada*. Moskva, Nauka 1990.
- KATO, SHUICHI: *Geschichte der japanischen Literatur*. Bern – München – Wien, Scherz Verlag 1990.
- LANGACKER, R. W.: *Foundations of Cognitive Grammar. Vol. I: Theoretical Prerequisites*. Stanford, Stanford University Press 1987.
- MILLER, A.: *Zákruť času (slovenský preklad)*. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1991.
- WHORF, B. L.: *Language, Thought, and Reality. Selected Writings of Benjamin Lee Whorf*. Edited by John B. Carroll. New York – Wiley, Cambridge Technology Press 1956.

LANGUAGE RELATIVITY AND ANTICIPATION OF LANGUAGE CREATIVITY

Summary

The problem of the relationship between language and thought, postulated by E. Sapir and S. L. Whorf, has not lost its fascination till this day. The author points out that the question of the putative influence of language upon thought is analogous to that known from other disciplines of science, namely, if an instrument employed in the process of research may affect the results of the research activities. The answer to this question is inevitably positive. In this paper, the relation of language and thought is considered within the communicative and semiotic framework.

DISKUSIE

OTVÁRANIE AXIÓMY LANGUE/PAROLE* (POKUS O DIAGNÓZU EPISTÉMY)

FRANTIŠEK MIKO

Moderná lingvistika zaznamenala v tomto storočí prudký výskumný prienik do subtilných detailov, nuansí a súvislostí jazykových rovín. Ruka v ruke s tým dochádzalo k enormnému rastu koncepcnej plurality. V pohode dobovej epistémy sa to pociťovalo vcelku benigne, ako znak prosperity. To aj tlmilo tradičnú skúsenosť vedy, že explózia poznatkov a diferenciacia metód a koncepcií vyvoláva v istom okamihu opačný pohyb: tendencie k zjednocovaniu, k zaokrúhľovaniu výskumného objektu. Niektoré nové, spočiatku nebadané zistenia sa môžu pritom stať zdrojom úplného koncepcného preformulovania tohto objektu.

Nenárokujeme si však úvahu v takomto najširšom meradle. Potrebovali sme iba referenčný rámec na koncepcné zhodnotenie vlastných výskumných skúseností v uvedenom smere. V regionálnom meradle, kde sme danosťami historickej nepriazne museli v mnohom začínať takmer *ab ovo*, boli sme nútení, tak alebo onak, robiť účelovo metodologický a koncepcný výber. Mali sme pritom výhodu prvého, ničím nezaťaženeho pohľadu na realitu vlastného jazyka. „Jazyka“, v duchu vládnucej epistémy, ako najvlastnejšieho objektu „jazykovedy“. V skutočnosti, ako sme sa neskoršie spomätúvali, mali sme vlastne – ako s objektom pozorovania – do činenia vždy s jednotkami reči, a to aj vtedy, keď išlo o jednotlivé umelo izolované slová, tvary, hlásky. Ak sme ich chceli „pochopiť“, „vysvetliť“ či v duchu epistémy „opísať“, nebolo možné predstaviť si ich ináč ako v živej podobe, ako jednotky reči. Nezáleží pritom, že sme si tento akt „živého predstavovania“ skúmaného slova, tvaru a podobne nevedomovali a že sme ich pokladali *bona fide*, v duchu saussurovskej epistémy, za abstraktné jednotky „systému jazyka“.

Ináč práve to, čo robíme, že si totiž reminiscenčne ožívujeme situáciu empirického prístupu k objektu, je vlastne tiež oným metodologickým priestupkom proti objektivite vedeckého bádania, proti požiadavke narábať s „čistým objektom“. Má to akože byť objekt, ktorý „existuje reálne“, „vo svete mimo nás“, objekt, ktorý „objektívne“ pozorujeme, registrujeme (zdanlivý pleonazmus ide nechtiac na konto prediskutúvanej epistémy). Každý iný „prídavok“ k tejto objektivite, napr. že si pozorovaný

* Príspevok venovaný XI. medzinárodnému zjazdu slavistov. Bratislava 30. 8. 1993 – 8. 9. 1993.

jav chceme predstaviť v „živej reči“, má potom byť narušením pravidla, „znečistením“ objektivity „subjektivitou“ pozorovateľa. Takto sme nenazdajky vhupli do vlastného jadra úvahy. Problémom pritom nie je v skutočnosti nejaká náležitosť skúmaného objektu, ale sama všeobecná metodologická otázka objektivity vedeckého poznania. Vznieva to pritom aj tak, že kritika mieri proti saussurovskej epistéme vôbec, teda aj proti skutočným prínosom F. de Saussura, ktoré, tak alebo onak, viedli k boomer európskej lingvistiky. Bez de Saussura by sme dnes neboli tam, kam veda dospela. Aj kritika samej vedeckej objektivity, ktorá by z toho mala vyplynúť, by išla takto falošným smerom. Ducha úvahy musím trochu otočiť. Pritom v oboch týchto smeroch: v saussurovskej epistéme i v epistéme novovekej vedy vôbec. Ak obidve robili, čo mohli, a urobili, čo bolo treba, ide potom, ako vždy, o to isté: všetko má aj svoje pokračovanie a ďalšie osudy.

Toto plné vedomie situácie je však recentného dáta – v inkriminovanom čase to bol len matný pocit. Ale práve aj táto okolnosť sa týka vecí. O správnosti postupu, voľbe metódy, koncepcie a riešení vo vedeckom výskume nerozhodujú len faktory plného vedomia, ale aj skrytejšie inštancie, ktorých včasné povšimnutie by usporilo mnoho váhaní, omylov a zdržaní. A to je znovu jav z onej inkriminovanej sféry,¹ len s novým tradičným názvom psychologizmus (a jemu blízky sociologizmus). V každom prípade to malo podobu zmiešaného pocitu, že sa nám kladú hranice, ktoré sa nesmú prekročiť, pričom práve len za nimi sa javí skúmaný objekt ako ontický plný, autentický. V posledných dekádach sa to v kultúrnych vedách aj pociťovalo, preto vznikali v lingvistike akési detašované subdisciplíny ako psycholingvistika, pragmalingvistika, sociolingvistika a podobne zaiste ako „záplata“ na vylučované aspekty výskumného objektu. Podobnou záplatou, ktorá veci nepomáhala a situáciu len komplikovala, bol aj slogan interdisciplinarít, myslený pre vedu vôbec.²

My sme teda začali prelamať úzko stanovené hranice predmetu vlastnej disciplíny, pričom to malo neskoršie, v uvedomelej podobe, nadobudnúť podobu znovuoťvorenia axiómy langue/parole, ktorú bol nastolil Ferdinand de Saussure v svojom *Cours de la linguistique générale* (1916).

Nám sa z dnešného hľadiska zaujímavejšie než dnešný výsledok polstoročného diskutovania javí skôr jeho priebeh a inštancie, na ktorých sa bol uskutočnil.

Uvedieme kvôli prehľadnosti jednotlivé „kauzy“, na ktorých sa postupne situácia vyjavovala, kompletizovala a spriehľadňovala. Nie je bez kuriozity, že sa to prejavovalo skôr na periférii jazykovej problematiky než v jej centre, hoci dôsledky sa napokon frontálne dotkli práve centrálnej sféry jazyka. Je príznačné, že najviac k tomu prispel konkrétny výskum v štylistike a literárnej vede, v nej v oblasti lektúry a interpretácie diela. Zo samej jazykovedy to boli otázky gramatickej sémantiky a potom

¹ Hovorili sme o tom na interdisciplinárnej konferencii vo filozofickom ústave AV ČR v Prahe v novembri 1992 (Intuícia vo vede a filozofii) v referáte *Význam a zmysel na pozadí intuície*.

² V takom zmysle sme to formulovali na francúzsko-slovenskej konferencii o metodológii a interdisciplinarite humanitných vied (Bratislava september 1992), a to v referáte *Signification: une des dimensions du signe?*

fenomén frazeológie. Inštancia metodológie vedy teda vstupuje do toho len v konečnej arbitráži otázky.

Signifikantné inštancie rozoberieme enumeratívne, ako sa v časovom slede iniciovali alebo ako po sebe nastupovali, s prípadným udaním časového horizontu. Myslíme pritom stále situáciu v regionálnom – osobnom a skupinovom – vyskume.

(1) Keď sa v 40. a 50. rokoch fenomén významu, vyhostený z lingvistiky scientistickej epistémou, začal do nej vracat', bez introspekcie, to jest len „objektivisticky“ sa jeho problém nedal riešiť. Musel prejsť dlhší čas, kým sa sémantika etablovala v plnom výskumnom merite. Stále totiž prohibične pôsobil úzkoprýsý novopozitivistický redukcionizmus. Konkrétny výskum si potom „nelegitímne“ vypomáhal nepriznávanou subjektívnou inštanciou. V lexikografii, kde mal fenomén význam *via facti* svoje domovské právo, pokračovala tradičná intuitívna metóda sémantickej evidencie a identifikácie. Fenomenologická koncepcia významu (E. H u s s e r l) bola pre výskum sterilná. (Pritom, ako sa napokon rezultatívne ukázalo, fenomén významu nebol rozhodujúci len v chronickej otázke únosnej metodológie lingvistického výskumu, ale práve aj vo veci povahy výskumného objektu lingvistiky vôbec.)

(2) Nebolo preto náhodou, že sa v súvislostiach nášho vlastného výskumu ukázal práve fakt významu ako iniciačný. Proti vládnucemu empirickému riešeniu, zabehanému v domácej štylistike, kde sa pracovalo s paušálnym rozlíšením „príznakových“ a „nepríznakových“ jazykových prostriedkov, sa ukázalo ako potrebné prejsť k sústave detailných štylistických hodnôt či významov, čo aj bolo v zhode s koncepciou orientáciou na „živú“ reč a na „živý“, to jest aktuálne vnímaný text. Hľadaný „štýl“ sa tu javil ako aktuálne pociťované polyfónne výrazové kontinuum nesené univerzom reči v jej konkrétne uvedomovanej podobe. Pozorovanie sa pritom sústreďovalo na dynamické mnohorozmerné spektrum výrazových kategórií³ (inšpiratívne tu pôsobil pojem výrazu a funkčný model reči v koncepcii K. B ü h l e r a – 1934).

Štylistický výskum tu bol pre meritum našej centrálnej otázky signifikovaný v tom, že výrazové hodnoty jazykových a potom aj textových prvkov nemajú svoju vlastnú rovinu formálnych ukazovateľov, ako je to v lexike a gramatike. Tieto hodnoty konotačne vyplývajú zo špecificky lexikálneho a gramatického významu jazykových prvkov. Je to akoby druhá, nadstavbová a pritom skrytá rovina subtilnejších významov. Konotačný princíp však v skutočnosti presahuje významovú rovinu jazyka, lebo nezávisle sa uplatňuje aj v pociťovaní zvukových prvkov reči vôbec (napr. v intonačnej sfére, v poézii sa týka tzv. sémantiky verša, čo sa potom týka aj jeho grafiky⁴). A podobne je to aj v textovej rovine.

Štýl sa teda utvára využívaním jazykovej i textovej totality reči, a to v jej nadstavbovej, konotačnej rovine. Je špecifickým „modálnym“ vyústením reči. Táto konotačná

³ Ide tu o našu prácu, počnúc Vedeckým štýlom Jaroslava Vlčka (1946/47), cez sériu interpretácií a teoretických štúdií v r. 1955–1990, cez knihy Estetika výrazu (1969), Text a štýl (1970), Style, Literature, Communication (1978), Umenie lyriky (1988) a končiac kľúčovými štúdiami Aspekty literárneho textu (1989).

⁴ Verš v recepcii poézie. Nitra, Pedagogická fakulta 1988.

rovina je semioticky implicitná, a teda v recepčnej praxi odkázaná na intuitívnu registráciu, evidenciu a vyhodnocovanie. Na druhej strane však má pritom plnú pragmatickú platnosť. Z tohto faktu však v koncepcii reči vyplývajú d'alekosiahle ontologické implikácie. Štýl vlastne zahrňuje v sebe celú skutočnosť reči, ktorá je takto svojou existenciou neodňateľne viazaná na ľudské vedomie a v tom i na aktuálny čas svojej registrácie. Len tam a vtedy je jej existencia fakticky naplnená. To potom platí aj pre inštanciu jazyka, ktorý reč inštrumentálne predchádza, sprevádza i pretrváva. Kľúčovú úlohu má v tom, ako uvidíme, vlastne už primárna významová rovina.

(3) Treba dodať, že na štylistickej rovine sa toto zistenie pragmaticky vyostrene a vypuklo potvrdilo jednak v porovnávačej štylistike, a to v spojení so sférou prekladu, a osobitne i v oblasti edičného mentorovania textu (Miko, 1976; 1970 a; 1985).

(4) Vo sfére jazyka sme sa pritom z uvedeného citlivého problému dostali v súvislosti s fenoménom gramatických kategórií podstatných mien. Tradične sa tu pozornosť sústreďovala na tvarové otázky. Pritom sa pádové prípony už tradične počítavali ako „čisto formálne“ jednotky. Tomu akoby bol nasvedčoval aj fakt miznutia deklinácie z niektorých európskych jazykov. Z radu viacerých autorov sa však osobitne R. J a k o b s o n (1936) odvážil ukázať, že deklinácii zodpovedá istá sémantika, ktorú potom systémovo vytypoval. S nadviazaním na slovnodruhovú sémantiku a na syntax sme sa sami o to pokúsili frontálne najprv na podstatných menách (Miko, 1962) a potom s využitím generatívnej koncepcie jazyka i na vetných členoch a na stavbe vety vôbec (Miko, 1989).

Problémom aj tu bolo metodologicky nekorektné „spontánne čítanie“ či „chápanie“ významu. Práve ono však hovorí čosi o príčinách spomenutého odumierania gramatických foriem a vlastne i o ich neprítomnosti v niektorých iných jazykoch. Vysvetlenie je tu prirodzené. To, čo sa v morfológických jazykoch formálne naplno dokumentuje, ostáva v iných jazykoch plne implicitné. Platí tu axióma o redundantnosti formy v teórii informácie. Okrem abstraktnosti gramatickej sémantiky zohral tu zrejme istú úlohu aj fakt frekvencie.

(5) V oblasti jazyka upozornil v tomto smere na seba i fenomén frazeológie (Miko, 1989). Vo frazémach a ich výrazových kvalitách (obraznosť, expresívnosť, etos, komika a i.) sme našli chýbajúci spoj medzi bežným jazykom a obraznosťou poézie, ale i potvrdenie takej funkčnej hĺbky obraznosti, že siaha do samých základov semiózy.⁵ Aj prípad obraznosti totiž potvrdzuje fakt, že sémantika môže byť implicitne pripätá na iný, prvotný plán sémantiky, ako to bolo v štylistike, hoci tu ide o celkom špecifický prípad. Skúmanie frazém bolo pre nás zaujímavé z inej stránky. Frazeológia je unikátny prípad kríženia parole a langue, kontaminácia výpovede a pros triedku výpovede (na niečo podobné bol vlastne upozornil aj J. L o t m a n svojím konceptom „text v texte“). To potom vedie k položeniu základnej kritickej otázky.

(6) To, že sa sémantika môže vyskytnúť aj bez formálneho komplementu (a ako „parazitujúca“ na inej sémantike), i to, že napr. tento komplement – ako sme na to

⁵ Porov. v súvislosti s tým hĺbkové modelovanie vyjadrovania u Z. M a t h a u s e r a (1991).

upozornili pri gramatickej sémantike – , môže natrvalo z reči vypadnúť, svedčí o dôležitom fakte: cieľovým fenoménom semiózy a komunikácie je sémantika. S úsmevom priznávame, že je to objav na úrovni zistenia, že „vzduch existuje“. Ide však v skutočnosti o konzekvencie tohto triviálneho faktu. Keďže sémantika je sémantikou len v mieste a čase vnímania, to jest vo vedomí, reč je zásadne faktom vedomia, a len týmto faktom. Nech je takáto jej existencia akokoľvek efemérna a prchavá, je jej jedinou plne ontickou formou. To, čo je potom „vonku“, medzi vysielajúcim a prijímajúcim vedomím, to jest zvukové vlny alebo sekvencia písmen v texte, je samo osebe mŕtvy dokument „podnetov reči“, fungujúci vo vedomí ako stimulátor významov, pričom imagináciou z nich vzniká – ako cieľ semiózy – „vedomím mienená skutočnosť“ (Miko, 1991; 1992). To isté platí potom špecificky o literárnom diele (Miko, 1988 a).

Toto zistenie má silný antropický akcent a nesie so sebou zásadné kultúrne implikácie, medziiným aj pre výchovu a školu. Na týchto fórach sa totiž ona skutočná, pravá existencia reči (a diela) vo vedomí nahrádza pojmovým, neraz veľmi abstraktným ekvivalentom, na ktorého osvojení sa výchovný cieľ aj končí. Nielen to. Meritum literárnej výchovy a vlastne už predtým meritum jazykovej výchovy sa pritom presúva jednostranne do sféry pedagogických disciplín. Osvojovanie jazyka, rast kultúry čítania implikujúceho schopnosť primeranej interpretácie čítaného sú však podobne ako sám vývinový proces jazyka a literatúry ich ontogenetickým náprotivkom, ktorý musí byť v plnom merite jazykovedy a literárnej vedy. Je to dané ich zásadným antropickým charakterom a dosahom.

(7) Tento dôsledkový reťazec kulminuje faktom, že plnú evidentnú realitu má z dvojice langue/parole vlastne len druhý člen. Pojem langue má v saussurovskej tradícii dvojakú kolísavú interpretáciu: Chápe sa ako skryté intuitívne zovšeobecnenie rečovej praxe o kódovej pamäti, ako regulujúci faktor komunikácie i ako transcendentálny, osebe existujúci abstraktný systém s prípadným rovnakým funkčným dodatkom. Vedecká všeobecnosť a abstraktnosť vo vzťahu ku konkrétnemu objektu, z ktorého bola vyvodená – a to je v skutočnosti vlastná povaha fenoménu langue zoči-voči parole –, je vždy druhotný jav, platný len ako poznanie konkrétneho predmetu. Langue je vlastne teóriou parole, je niečím v ňom a kvôli nemu. Vlastným predmetom lingvistiky je reč ako realizácia ľudskej komunikácie, ako jadrový fenomén človeka. Kľúčovým fenoménom k nemu je fakt významu, geniálny produkt a nástroj antropogenézy človeka a jeho bytia.

Bratislava, Furdekova 14

Bibliografia

- BÜHLER, K.: Sprachtheorie. Jena 1934.
JAKOBSON, R.: Beitrag zur allgemeinen Kasuslehre. TCLP 6. Praha 1936.
MATHASUSER, Z.: Mechanik-Tropenquadrat des künstlerisch Spezifischen. Kultursemiotik, 1991, Vol. 3-3, s. 475-492.

- MIKO, F.: Vedecký štýl Jaroslava Vička. In: Jazykovedný zborník Matice slovenskej. 1-2. 1946-47, s. 38-61.
- MIKO, F.: Rod, číslo a pád podstatných mien. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1962.
- MIKO, F.: Estetika výrazu. Teória výrazu a štýl. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1969.
- MIKO, F.: Text a štýl. K problematike literárnej komunikácie. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1970.
- MIKO, F.: La théorie de l'expression et la traduction. In: Nature of translation. Red. J. Holmes - A. Popovič. The Hague - Paris - Bratislava, Mouton - Vydavateľstvo SAV 1970 (a), s. 61-77.
- MIKO, F.: Štýlové konfrontácie. Kapitoly z porovnávacej štylistiky. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1976.
- MIKO, F.: Style, Literature, Communication. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1978.
- MIKO, F.: Totožnosť textu a edičný proces. Slovenská literatúra, 32, 1985, s. 501-509.
- MIKO, F.: Umenie lyriky. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1988.
- MIKO, F.: Ontológia literárneho diela. Literatúra v recepcii. Výskumné materiály. 17. Nitra, Ústav jazykovej a literárnej komunikácie. Pedagogická fakulta 1988 (a), s. 11-52.
- MIKO, F.: Aspekty literárneho textu. Nitra, Pedagogická fakulta 1989.
- MIKO, F.: Das Was, Wo und Wie des Zeichens. Kultursemiotik, 1991, Vol. 3-3, s. 463-474.
- MIKO, F.: Význam, znak, text, dielo. Slovenská literatúra, 39, 1992, s. 353-363.

OPENING OF LANGUE/PAROLE AXIOM

S u m m a r y

The present state of language problems from the viewpoint of some regional initiatives perspective in the last fifty years (Slovakia: Bratislava, Nitra). Initial Saussurean epistem langue/parole in the thirties: its research approvals. Alternatives resulting from the critical incongruences. Main trend of the initiatives realized: breaking of narrowly reduced comprehension of the object of linguistics and its conceptual corrections *via factū*. Significant experience leading to corrections in peripheral branches of the discipline: Stylistic and also literary text analyses. Its initial insufficiency as a result of narrow-minded „grammaticism“ and „lexicalism“ in language comprehension. Deficit of the more subtle entities of meaning, particularly in the field of the style. Problems on the empiric instance of the language units research and methodological illegitimacy of the text and its units as well. Proscribed level of perceiving of the speech and reading. Avoiding of the heart of the matter in the present day receptional theories. Grammatical categories surveying as inescapability of primary research of their semantics. Collisions of such comprehension. Phraseology as an contamination of language and speech. Ontological reevaluation of perception of language and text lecture, and at the end also of the meaning and sign, and langue/parole axiom as well. Empirical facts deviational rationation. Unbearability of psychologism and sociologism proscription. The need of widening of the epistem of language and change in langue/parole hierarchy. Crisis of scientism. Inefficiency of the interdisciplinarity and substitute solutions. Ontological reevaluation of semiosis.

SPRÁVY A POSUDKY

ODKAZ AKADEMIKA LUDOVÍTA NOVÁKA

(1908 – 1992)

V nedeľu 27. septembra 1992 prebehla z Lubochne po celom Slovensku trúchlivá zvest': ráno cestou do kostola (ako symbolicky!) náhle zomrel akademik SAV, univ. prof. PhDr. Ľudovít Novák, DrSc., „živá legenda“, „mýtus“, „archetyp“, „novodobá história“ slovenskej jazykovedy, hviezda na našom vedeckom a kultúrnom nebi. Dnes – z odstupe niekoľkých mesiacov – si ešte plne neuvedomujeme, koho sme stratili. Počujeme jeho empatický, familiárny typ vetnej melódie, potvrdzujúci ucho i hlas hudobníka, cítime artikulačné vanutie koncentrované do neopakovateľnej činnosti pier, ktoré očarovalo, hladkalo, súcútilo, povzbudzovalo, odpúšťajúco upozorňovalo na naše hriechy, ktoré sme vydávali za vydarený či menej podarený vtíp, vidíme kmeťovské živé oči usmievajúce sa spod okuliarov, ktoré si pri čítaní dvíhal na uvažujúco napäté čelo, permanentne pohybujúci sa, jemne zohnutý pravý ukazovák, ktorým ako keby písal na tabuľu a zároveň privolával k sebe, k svojim teóriám, príbehom a podobenstvám, pozorujeme jeho oduševnený výklad – v lubochnianskej izbičke so sliepňavým svetlom lampy – nad veľkou plasticou mapou sveta z historickej geológie o zrážke Pluta so zemeguľou a o vzniku kontinentov – vlastne nebolo témy, ktorú by nebol suverénne, originálne, s osobitným šarmom zvládol... Utiekali sme sa k nemu v časoch, keď sme mohli dôverovať iba jemu a najbližším, ale i vo chvíľach relatívneho pokoja a starosti z neutíchajúcich povinností – počúval, radil, podnecoval, inšpiroval, rozvtáral náruč, ponúkal zážitky (škoda, že sme ich všetky nezaznamenali), bdel nad Pravdou, posilňoval vo Viere...

Čas nám musí pomôcť vnútorne spracovať tieto stretnutia – v hlbinnom zásahu a v mnohorozmerných súvislostiach, v priesečníku doby a osobnosti; ešte ich máme iba na rovine „parole“, neprenikli kôrou podobenstva...

Ale je tu Dielo – dávno vyzreté, overené, sú výsledky bádania, ktoré neodvedú do slepej uličky ani na vedľajšiu koľaj.

Nechal nám vzácny vedecký odkaz: v ortoepii a ortografii, v interpretácii umeleckého štýlu, v synchronickej a historickej fonológii (kulmináčny bod jeho bádateľského vzopätia), v dejinách slovenského jazyka, vo všeobecnej jazykovede. Odovzdal najcennejšie zisky: Nové typologické triedenie jazykov sveta, novú semiologickú analýzu lineárnej osnovy *začiatok – stred – koniec*, rozbor vokalizmu a konsonantizmu z hľadiska centra a periférie jazykového systému, dominanty a subdominanty vo fonologických systémoch vokalizmov, viacero nových definícií základných jazykových pojmov (osobitne slabiky, morfémy, prízvukových systémov a vokálnej harmónie), syntetické a analytické chápanie fonologickej kvantity v jazykoch; osobitú interpretáciu etnogenézy Slovanov, ich pravlasti, migrácií i jazyka; podrobný sústavný fonologický rozbor javov spisovnej a nárečovej slovenčiny v synchronickom a historickom priereze (napr. definitívne vyriešenie pestrého vývinu jerov v slovenčine, vysvetlenie asibilácie, rozlúštenie problematiky typu *ražen, laker*); objav mediteránneho jazykového zväzu, hlbšie podloženie existencie stredo európskeho jazykového zväzu, určenie základného rozdielu dvojitej alebo trojitej štruktúrálnej stavby jazykov sveta, nový výklad fonologického systému v turečtine a v iných neslovanských jazykoch, prvý opis konvergentného vývinu slovenčiny a maďarčiny; ocenenie zástoja češtiny na Slovensku v predspisovnom období, vzdvihnutie významu Ľudovíta Štúra ako vynikajúceho jazykovedca synchronického zamerania... A boli aj ďalšie obľúbené témy a výskumné výsledky: existencia konektorov, synkopy a apokopy v slovanských jazykoch, nulová syntagma, fonologická charakteristika osobných zámen, výklad českého a inoslovanského ř, nové chápanie výslovnosti solúnskej staroslovenčiny a jej vplyvu na staroslovenčinu veľkomoravskú, nový výklad duálu, imperatívu a kondicionálu v slovanských jazykoch atď. Nevidaná šírka záberu, ale aj prienik a ponor, čaro a požehnanie komplexnosti, interdisciplinárny šarm, majstrovské ťahy štetcom z jazykovednej palety... V zhrnutí: ide o zakladateľskú a priekopnícku prácu aspoň v oblasti slovenskej fo-

nológie a ortoepie, fonologických a čiastočne i morfológických dejín slovenčiny a v priestore všeobecnej jazykovedy.

Akademik Ludovít Novák nezostával v komnatách svojich teórií, neboli ponorený iba do štrukturalistickej vývinovej „imanentnosti“ jazykových prvkov, ale dobre vedel o ich mimojazykových kontextoch; bol vedcom skrz-naskrz – aj v každodennom živote, bádateľské trasy poistvoval svojim hlbokým mravným presvedčením o súčinnosti pravdy, dobra a krásy, jeho vedecké tézy, postoje a činy boli až akými predobrazom jednoty národného a všeľudského. Jeho „mozartovský“ výbuch talentu je intenzívny, plynulý a zúrodňujúci ako láva – viaceré základné teoretické práce písal a publikoval ešte ako vysokoškolský študent. R. 1935 (vtedy má len dvadsaťsedem rokov) mu vychádza rozsiahla „rozprava“ *Jazykovedné glosy k československej otázke* (Matica slovenská, Turčiansky Svätý Martin. 385 s.), ktorá prekvapuje takrečeno „štátnickou múdrosťou“ a všestrannou rozhladenosťou svojho tvorca, v mnohom – až „vizionársky“ a prorocky – predpovedajúca vývin nášho jazyka i národa. Kniha je zároveň dokladom o iniciatíve autora pri formovaní moderného vedeckého a populárno-náučného štýlu spisovnej slovenčiny (mali by sme sa od neho učiť používať napr. plnokrvné, sémanticky a funkčne zaťažené prídavné mená i významovej hustote jeho monumentálnych súvetí). Je v nej celý rad inšpirujúcich jazykovedných, legislatívnych, sociolingvistických i politologických odkazov L. Nováka, bytostne dôležitých pre uvažovanie o slovenčine (najmä vo vzťahu k češtine a maďarčine na širokej sociolingvistickej báze), o význame slovenčiny pre národné povedomie, o svojskosti historického vývinu slovenčiny, o otázke reformy slovenského pravopisu (oblúbená autorova téma aj v jeho kmeťovskom veku), o jazykovej kultúre na stredných a vysokých školách, o budúcnosti Slovákov a ich jazyka a vzdelanosti (vtedy ešte hovorí o predstupni identity Slovákov – v spoločnom československom štátnom útvare: „... čoskoro príde čas, že naša slovenská pravda stane sa aj na najvyšších miestach oficiálne uznanou a vyznávanou pravdou nášho vlastného jednotného a nedeliteľného národného štátu československého...“ – s. 383). Mladučký jazykovec a mysliteľ s gestom skúseného štátnika obhajuje samostatnosť slovenského jazyka i existencie slovenského národa v čase maximálneho náporu oficiálnej československej ideológie, predkladá návrhy na definície ústavnoprávných pojmov *slovenský jazyk a slovenský národ*. Knižka zároveň vydáva svedectvo o našej – dnes už vari ani nepredstaviteľnej – trnistej ceste k národnej a občianskej identite.

Kontexty autorových úvah sú nezvyčajne široké: rozmýšľa – okrem iného – nielen o poznávacom, ale i mravnom a reprezentatívnom poslaní vedy: „Uskutočneniu najvyšších ideálov ľudskosti máme sa približovať nie prostriedkami násilnými, ale predovšetkým prirodzeným vývinom na základe prenikavého poznania seba aj iných. Tomuto má slúžiť medziiným aj naša veda, vedomá si svojho poslania v národnom živote i svojej veľkej zodpovednosti pred dejinami“ (s. 13). Dôležité sú poznámky o pomere našej vzdelanej verejnosti k jazykovede, o štatúte vedca („... vedci nielen majú právo, ale aj povinnosť zasahovať na základe súčasného vedeckého bádania do vývinu ľudskej spoločnosti“ – s. 31) a vedy, o slobode vedeckého bádania („... naproti slobode vedeckého bádania musíme bezpodmienečne brániť ako nevyhnutný interný predpoklad vývinu vied...“ – s. 33–34), o poslaní našej vedy („... od slovenskej vedy sa čaká zvýšená účasť na snahách o zlepšenie hmotného i duchovného dobrobytu národa na všetkých poliach“ – s. 32), o skromnosti a vedomí „relatívneho trvania uznávanej platnosti vedeckých záverov“ (s. 27). Veda musí mať vzťah k životu, teoretické vedecké poznanie má mať praktické dôsledky. Upozorňuje sa aj na – dnešnou terminológiou povedané – „synergetické“ postupy štrukturalistickej filozofie, podľa ktorej „celok sa už nechápe ako mechanický súhrn súčastí, ale naopak ako účelná sústava, kde dominantné súčasti dodávajú ráz celému systému“ (s. 29). V kapitole o novom pohľade na dejiny slovenčiny sa podrobne dokladá téza o tom, že „sa stredná slovenčina europeizovala o niekoľko storočí skoršie ako čeština“ (s. 91).

Zo sociálno-politickej a národnej sféry sú aktuálne – okrem iného – Novákove poznámky o poprevratovom vývine spisovnej slovenčiny z mimojazykových hľadísk; objektívne analyzuje klady i zápory pripojenia Slovenska k Československej republike, ktoré malo „okrem veľmi blahodarného, priam epochálneho vývinu Slovenska najmä na poli školskom“ aj mnoho tienistých stránok – patrí k nim predovšetkým „pauperizácia Slovenska“ (s. 144–145).

Pre novšie dejiny slovenského jazyka sú nenahraditeľné Novákove poznámky – ako priameho účastníka jazykových „zápasov“ o slovenčinu hlavne v 30. rokoch – o jazykovej situácii na Slovensku po vzniku Československej republiky, o príprave *Pravidiel slovenského pravopisu* (1931), o založení časopisu *Slovenská reč*, o prácach na slovenskej odbornej terminológii, o vývine a charaktere básnickej reči, o používaní slovenčiny v rozličných sférach spoločenského života, o vedeckom výskume slovenčiny, o vzťahu Učenej spoločnosti Šafaříkovej v Bratislave a Matice slovenskej v Martine.

Na širokom sociolingvistickom pozadí uvažuje L. Novák o tzv. jazykovej talentovanosti Slovákov: o jazykových dispozíciách zvyšovaných starou dvojajazyčnosťou alebo až trojjazyčnosťou a „hlavne jemnej-

šou spoločenskou kultúrou“ (s. 318–319), vyslovuje ľútosť nad obmedzením vyučovania klasických jazykov, najmä latinčiny (jednoznačný odkaz aj dnešnému školstvu), ale i nad poklesnutím znalosti slovenských jazykov, najmä ruštiny, pripomína praktický význam nemčiny, francúzštiny a maďarčiny pre Slovákov a i.

A Novákove predpovede do budúcnosti? Zdôrazňovanie hlbinného, vnútorného, duchovného: „... my z ducha vychoďme. A nám duch je to, čoho sme sa nikdy nevzdali a čoho sa nevzdáme, ani keby to znamenalo nastúpiť ďalšiu trnistú kalváriu národného utrpenia... Naša prostá slovenská pravda je rovnako prostou filozofiou našich skromných dejín, tá pravda, ktorá bude hýbať a myslami, dokým bude slovenský národ jestvovať...“ (s. 379–380). Ako súčasnostne rezonujú slová ešte len rozbiehajúceho sa, hoci odborne už plne kompetentného jazykovedca a národovca: „Ako všetky svetové prúdy, i myšlienkové, križujú a kryštalizujú sa v ohnisku našej najvnútornejšej slovenskosti, tak na všetko dívame sa rovnako pod zorným uhlom našej národnej existencie, akiste práve preto, aby sme mohli vykonať svoje skromné dejinné poslanie, ostať Slovákmi a rozvíjať sa ako Slováci... Máme teda najpevnejšiu vieru sami v seba, a to je nám dostatočnou garanciou istoty, že kráčať tak, ako nám vyšší smysel dejín ukladá!“ (s. 381).

L. Novák písal dejiny základnej epochy moderného slovenského vedeckého a kultúrneho myslenia a života, zrodu všestranne vzdelanej a na úrovni doby pripravenej, národne orientovanej inteligencie, aj kvantitatívne výrazne posilňujúcej bádateľský a umelecký pohyb na Slovensku. Je v mnohom pokračovateľom v diele Ľudovíta Štúra, bez ktorého – ako píše – „by nebolo bývalo dnes slovenského národa“ (s. 41).

Čaká nás úloha vystavať L. Novákovi dôstojný pamätník monografickým spracovaním jeho života a diela, bez ktorého by naša jazykoveda nemala svoje „einsteinovské“ hýbateľské impulzy, na širokom historickom plátne, podobným, ako to najnovšie urobil L. Hanus v komplexne koncipovanej monografii o jednom z jeho najnadanejších žiakov – o Jozefovi Kútnikovi-Šmálovovi (1992).

Ešte je len pár mesiacov odvtedy, ako nás navždy opustil nezabudnuteľný akademik Ľudovít Novák. Ešte sme si nedefinovali hranicu časového a nadčasového v jeho živote a diele... Bude ťažké ju vôbec definovať – ona totiž ani nie je: aktuálne – ako to už býva v tvorbe géniov – sa vlastne v okamihu mení na invariantné, všadeprítomné, celostne kontinuálne, hoci práve ono – bezprostredné, priame, neopakovateľné – nám začína strašne chýbať...

Češť jeho pamiatke! Pax animae suae!

Ján Sabol

KOLOKVIUM K NEDOŽITÉMU 80. VÝROČIU NARODENIA PROF. EUGENA PAULINYHO

13. decembra 1992 by sa bol profesor Eugen Pauliny dožil osemdesiatich rokov (zomrel 19. mája 1983). Toto okrúhle výročie jeho narodenia dalo podnet na usporiadanie kolokvia s názvom *Osobnosť a vedecké dielo profesora Eugena Paulinyho*. Zorganizovala ho Katedra slovenského jazyka na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského dňa 10. decembra 1992. Téma kolokvia dovoľovala účastníkom predniesť na ňom vážne analytické príspevky o jednotlivých častiach jazykovedného diela prof. Paulinyho, ale rovnako tak aj osobne ladené spomienky na Eugena Paulinyho ako vedca, vysokoškolského učiteľa, kolegu, priateľa alebo jednoducho aj na Eugena Paulinyho ako človeka.

Kolokvium otvoril vedúci katedry slovenského jazyka (pisateľ týchto riadkov). Vo svojom príhovore vyzdvihol najmä fakt, že napriek nepriaznivým okolnostiam, ktoré sprevádzali takmer celoživotné pôsobenie prof. Paulinyho na katedre a filozofickej fakulte (až dva razy ho donútili – hoci v produktívnom veku – z fakulty odísť), zachoval si prof. Pauliny až do konca života vrelý vzťah k tomuto pracovisku. – V príhovore dekana fakulty I. S l i m á k a sa okrem iného zdôraznilo, že celé pôsobenie prof. Paulinyho na fakulte bolo dokladom symbiózy dvoch stránok jeho pracovných uplatnení: Veľký vedec bol aj vynikajúcim vysokoškolským učiteľom.

Mnohostranná lingvistická orientácia E. Paulinyho dávala možnosť dotýkať sa problematiky viacerých oblastí jazyka a zamýšľať sa aj nad celkovým stavom jazykovedného bádania na Slovensku. – J. M i s t r í k vyzdvihol dve veci, ktoré súvisia s miestom E. Paulinyho v dejinách našej štylistiky: 1. Práve ním sa začínajú dejiny modernej slovenskej štylistiky. E. Pauliny pritom nebol iba sprostredkovateľom, ktorý u nás udomácnil výsledky funkčnej štylistiky, ale bol aj originálnym bádateľom, ktorý sa pri riešení istých základných otázok zaslúžil o ďalší vývoj celej takto orientovanej štylistiky. 2. E. Pauliny bol sám vo svojich prácach vzácnym štylistom, ktorý ani na vyjadrenie tých najzložitejších otázok nepotreboval priveľa slov. Váha každého slova v jeho textoch bola celkom špecifická. Vetu formuloval jednoducho, bez odvá-

dzajúcich odbočení, doplnení a iných komplikujúcich momentov. J. Mistrík v tejto súvislosti konštatoval, že E. Pauliny práve takouto jednoduchosťou svojich štylizácií povýšil hovorový štýl na jazyk našej vedy.

Do širokých rozborov sa nemohol pustiť ani J. H o r e k ý, ktorý charakterizoval prínos E. Paulinyho v oblasti fonológie. Aby sa synekdochicky aspoň na malej ploche ukázali Paulinyho riešenia zložitých otázok našej fonológie, J. Horecký rozviedol najmä jeho postupy pri posudzovaní monofonematickosti, resp. bifonematickosti slovenských dvojhlasok. Ani zďaleka pritom nešlo o prítakávanie oslávencovi. J. Horecký (ako je napokon známe z jeho polemik ešte za života E. Paulinyho) kriticky prijímal niektoré myšlienky E. Paulinyho, ale zároveň vysoko vyzdvihol zásluhu E. Paulinyho o celý rozvoj súčasnej slovenskej fonológie. – V podobnom zmysle vyznieval aj príspevok J. K a ě a l u, ktorý z hľadiska dnešnej teórie slovesnej intencie a slovesnej valencie, ale aj z hľadiska dnešnej teórie sémantiky vety rozoberal Paulinyho prínos do formovania a formulovania týchto koncepcií v slovenskej jazykovede.

Osobnejšie boli ladené príspevky Š. O n d r u š a a J. Š t e v ě k a. V prvom z nich sa naznačili podnety E. Paulinyho v historických jazykovedných disciplínach i jeho zásluhy o metodologický prelom v celej našej jazykovede, v druhom sa zasa poukázalo na význam viacerých konkrétnych krokov E. Paulinyho pri širšom filologickom prístupe k umeleckej literatúre (najmä jeho redakčné pôsobenie v časopise Slovo a tvar a jeho precízne štylistické rozborov viacerých diel našej umeleckej spisby). – Last but not least zaznel v tejto prvej časti kolokvia príspevok J. F u r d í k a, ktorý v ňom rozviedol aspoň niektoré myšlienky zo svojho krásneho jubilejného článku o E. Paulinym (Oporný pilier slovenskej jazykovedy, Slovenská reč, 57, 1992, s. 321–324). Slávnostný, no zároveň krásny pracovný tón všetkých spomenutých príspevkov podnietil dekanu fakulty ešte k jednému príhovoru, ktorý sa dotýkal najmä osobnostného zázostja E. Paulinyho pri utváraní kritického vedeckého ovzdušia na fakulte.

Druhá časť kolokvia bola celkovo koncipovaná „osobnejšie“ (o čo sa zaslúžili svojimi živými spomienkami, aj mnohými postrehmi o osobe E. Paulinyho najmä G. Horák, K. Palkovič, A. Habovštiak a J. Štibraný), ale na jej začiatku zazneli pripravené analytické príspevky o ďalších stránkach vedeckého diela E. Paulinyho. – Š. V r a g a š analyzoval prínos E. Paulinyho do cyrilsko-metodských bánaní, pričom vyzdvihol skutočnosť, že E. Pauliny ostal verný tejto téme aj v čase, keď to z ideologických dôvodov nebolo v našej spoločnosti, no najmä v našom školstve dvakrát vítané. Je to potvrdenie toho istého významu, ktoré na adresu E. Paulinyho v domácich pomeroch urobil spisovateľ L. Ťažký: na jednom mieste svojho „gabčíkovského“ románu Pred potopou píše o E. Paulinym, že si uctieval Konštantína a Metoda nielen ako učiteľov, ale aj ako vierozvestcov. – Š. O n d r e j o v i č v štúdiu o sociolingvistických podnetoch E. Paulinyho sledoval najmä otázku, ako sa E. Pauliny dostal od tradičných výskumov zemepisných nárečí až ku skutočnému sociolingvistickému pohľadu na súčasný slovenský spisovný jazyk (Paulinyho koncepcia výskumu hovorenej podoby spisovnej slovenčiny v 60. rokoch, ktorý sa uskutočnil prakticky na celom Slovensku). – Niektorých Paulinyho riešení napätia medzi historickou fonológiou a morfológiou sa dotkol P. Ž i g o. – Trochu zabudnutú zásluhu E. Paulinyho o prelom v slovenskej verzológii (jeho rozbor Kráľovho verša) pripomenul J. Z a m b o r. – Pred záverom kolokvia na niekoľkých konkrétnych otázkach ilustrovala úvodné myšlienky o mnohostrannosti Paulinyho slovakistických zájmov, ale aj o hĺbke jeho prístupov ku skúmaným problémom K. B u z á s s y o v á.

Peknou bodkou za týmto zaujímavým a užitočným podujatím bol intímne ladený spomienkový príhovor oslávencovho syna doc. Jána P a u l i n y h o:

„Ďakujem Vám, vážené dámy a páni, že ste si spomenuli na otca. Ďakujem za všetky príspevky, v ktorých sa spomína jeho práca a osobnostný profil.

Otec prežil dobré i zlé časy, ale tie ho až tak nevzrušovali. Vzrušovali ho abstraktné pojmy ako fonéma a vokál, mal rád ľudový jazyk. Usiloval sa porozumieť rytmu slovenských dejín, lebo s týmto rytmom súzvučala slovenčina.

Na otca si pamätám po prvý raz z detstva, tak ako si pamätám na náš byt na Grösslingovej ulici. Ráno, keď sa hohol, si vždy spieval divoké detvianske pesničky o zbojníkoch. Počúval pravidelne rádio, lebo bola vojna, a keď bol poplach a Američania bombardovali Bratislavu, nikdy nešiel do krytu, hoci sme bývali na zlom mieste neďaleko od prístavu a Apolky. Sedel doma a ako hovorieval, pracoval.

Vtedy niekedy k nám prišiel na návštevu prof. Isačenko, vysoký pán v bielom obleku. Otvoril som mu a on sa ma s nezvyčajným prízvukom spýtal: „Je otec doma?“ Bol elegantný a zdal sa mi veľmi reprezentatívny. Troška upnutý. Tretí lingvista, s ktorým som sa zoznámil v detstve, bol prof. Jozef Štolc. Štolc rád žartoval s chlapcami. Bol veselý, ale niekedy prudký. V päťdesiatych rokoch robil otec spolu so Štolcom v Štátnom nakladateľstve. Vtedy boli veľkí rybári a chodili na ryby do dunajských ramien. Najmä na jeseň, keď bol v Dunaji nízky stav vody a ramená boli odrezané od hlavného toku. Ich majstrom a ideovým vodcom bol zriadencem v Štátnom nakladateľstve pán Zvonček. Vodieval ich na ryby ako majster

učňov. Inak som ho nevidel, iba v dlhých gumených čizmách a s cigaretou v ústach. Keďže otec i Štolc boli zlí rybári, ich majster im nevyberaným spôsobom nadával. Udobrovali si ho cigaretami a vínom.

Môj otec žil v ére štrukturalizmu a to bolo jeho vyznanie. Slovo a štruktúra boli dva pojmy, medzi ktorými sa pohyboval a ostal im verný. Spomínam si, že bol nešťastný, keď sa dozvedel, ako sa Jan Mukařovský roku 1950 verejne dištancoval od štrukturalizmu. To isté urobili u nás Mikuláš Bakoš a Andrej Melicherčík. Myslím, že im to nezabudol a Mukařovskému to ani neodpustil. „Tak sme mu verili!“, hovorieval.

Inými jeho veľkými záujmami bola Veľká Morava – jazyk a písomníctvo – a ľudová rozprávka. V čase, keď sa u nás nesmeli veľmi hovoriť a najmä nie nahlas o Cyrilovi a Metodovi, šiel do Tatranska a dohodovoril sa so vtedajším šéfredaktorom Danielom Šulcom (bolo to v roku 1981 alebo 1982), že vydá knihu o Metodovi. Cenil si Šulca, lebo sa nebál, keď sa iní báli.

Od útleho detstva som doma často počul slovo fakulta. Fakulta bola posvätná a práca na nej bola úloha. Túto úlohu bral otec veľmi vážne. Bol systematik. Písal si prednášky a ustavične ich dopĺňal. O koncepcii slovakistiky a fakulty často diskutoval s prof. Novákom. Obidvaja boli teoretickí lingvisti, no so zmyslom pre minulosť a prítomnosť. Prežívali veľmi citlivo problémy slovenčiny a slovakistiky a z vyhne týchto problémov vychádzali ich práce.

Otcom otriasli päťdesiate roky, ale nezničili ho. Bol mladý a veľa vecí bral s humorom. „Uvidíš, že komunisti napokon odídu s posmechom a hanbou“, hovorieval. Ak ním niečo otriaslo, boli to až 70. roky a márný boj s nomenklatúrou. Nevedel a nechcel sa zmieriť s vedúcou úlohou strany. Bol ako Don Quijote, iba postavou sa na neho neponášal.

Otec bol polemický typ, ale napokon sa so všetkými súpermi zmieril, s prof. Stanislavom, s prof. Ružičkom. Na dnešnú situáciu na fakulte by asi povedal: Treba rýchlo vychovať mladých ľudí neskazených minulosťou a zlým vínom.

Otec bol pragmatický a vecný, ale pritom citový a citlivý. Mal rád všetky národy, najmä slovanské. Bol úplne samozrejmy Slovák. Jeho slovenskosť mala lokálny, ale aj celonárodný charakter. Pochádzal zo stredného Slovenska – a to bola jeho domovina. Prostredníctvom svojich záujmov, priateľov a žiakov spoznával celé Slovensko. V mladosti, ale aj potom mal veľa kamarátov. Bolo medzi nimi dosť prominentov a rozprával o nich žartovné príbehy. Niektorých ľudí mal veľmi rád, niektorí na neho urobili veľký dojem. Vôbec mal rád dobrých chlapov a tých bolo na Slovensku veľa.

Boli chvíle, keď bol neprístupný, keď bol aristokrat. No mal rád aj jednoduchých ľudí – v malom meste, na dedine, pod viechou. Ich reč ho opájala ako neškolené víno. Dobré sa medzi nimi cítil.

Boli mu blízki spisovatelia, ktorých by som nazval „dedinskí“ – Tajovský, Kukučín, Timrava. Ale boli mu blízki aj spisovatelia, ktorí mali krásny jazyk: Ondrejov, Šikula. „Je to ako slza čistá“, hovorieval o ránych Šikulových preroch a to isté si myslel o Ondrejovovi.

Dalo by sa o ňom ešte veľa hovoriť.“

Jozef Mlacek – Ján Pauliny

PAULINY, E.: VÝVIN SLOVENSKEJ DEKLINÁCIE. Bratislava, Veda 1990. 270 s.

V decembri 1992 si slovenskí jazykovedci, literárni pracovníci aj širšia humanisticky orientovaná kultúrna verejnosť pripomenuli nedožitú osemdesiatku významnej osobnosti slovenskej jazykovedy – univerzitného profesora Eugena Paulinyho. A tento rok v máji uplynulo už desať rokov od jeho smrti.

Prof. E. Pauliny bol jedným z mála slovenských vedcov, ktorého sféra vedeckých záujmov bola nielen rozsiahla, ale aj výsledky jeho výskumov v bádateľských oblastiach boli vedecky vysoko fundované, metodologicky vyhranené, zreteľne, vecne a presvedčivo sformulované. Svedčí o tom aj posledné posmrtné vydané dielo *Vývin slovenskej deklinácie*. Prácu na monografii stihol dokončiť na sklonku života (v marci 1983), pár mesiacov pred smrťou. Je to významné dielo slovenskej historickej lingvistickej produkcie, ktoré organicky nadväzuje na prácu *Fonologický vývin slovenčiny* (Bratislava 1963). V práci autor podáva komplexný pohľad na vývin skloňovania menných slovných druhov, poukazuje na jednotlivé zmeny v ich deklinácii od 10. do 16. storočia.

V monografii sa po prvý raz v slovenskej historickej jazykovede osvetľuje vývin slovenského skloňovania z pohľadu nových metodologických prístupov. E. Pauliny vychádza z koncepcie kontinuálneho vývinu nášho národného jazyka, z dialektickej spätosti a súvislosti fonologickej a morfolologickej štruktúry jazyka a ich vplyvu na deklinačné prípony. Sleduje ich vzájomnú podmienenosť a konštatuje, že zmeny v hlásko-

slovnom systéme podstatne vplývajú na formovanie tvorenia deklinačných prípon. Túto svoju koncepciu opiera v podstatnej miere o analýzu bohatého nárečového materiálu, ktorý je podkladom na dokumentovanie vývinovej línie slovenskej morfológie. Doklady čerpal z *Dejín slovenského jazyka* od J. Š t a n i s l a v a (s istými výhradami voči jeho metóde a atomickému prístupu k jazyku), čiastočne z kartotéky pre *Historický slovník slovenského jazyka* koncipovaný v Jazykovednom ústave I. Štúra SAV. Komplexné spracovanie E. Paulinyho v podstatnej miere umožnil materiál uverejnený v *Atlase slovenského jazyka II* (autor J. Š t o l c a). Voľba takéhoto prístupu – s prevažnou orientáciou na nárečovú bázu – bola podmienená známym faktom – nedostatkom historického pramenného materiálu predpisovného obdobia (10. – 15. storočie). Okrem toho v tejto vývinovej fáze, v chronologickom rozpätí do 15. storočia sa v podstate uskutočnili všetky základné zmeny v slovenskej morfológii.

Systémový a komplexný pohľad na vývin slovenskej deklinácie, ako aj synchronno-diachrónne spracovanie jazykového materiálu (nárečových dokladov a historických písomností) poukazujú na to, že diferenciácia paradigmatických štruktúr v jednotlivých nárečiach bola podmienená špecifickými vývinovými faktami a historicko-spoločenskými podmienkami.

Vývin slovenského deklinačného systému E. Pauliny pozoruje v širších slovanských súvislostiach. Načiera až do dávných čias genézy slovenského jazyka a poukazuje na zložitost' vývinu slovenčiny (protoslovenčiny) zo západoslovanskej jazykovej prabázy zároveň s osídľovaním dnešného územia Slovenska v kontakte s južnoslovanským etnikom. Vonkajšie geograficko-teritoriálne faktory už v začiatočných vývinových fázach nášho jazyka ovplyvnili priebeh a rozsah hláskových zmien, ktoré sa uskutočnili diferencovane. Tieto zmeny sa prejavili aj vo vývine deklinačného systému odlišného v troch základných nárečových regiónoch – stredoslovanskom, západoslovanskom a východoslovanskom.

Pri výklade morfológických osobitostí E. Pauliny hľadá vnútorné jazykové argumenty potvrdzujúce jeho koncepciu kontinuálneho vývinu slovenského etnika a jeho jazyka.

Z metodologickej stránky monografia je koncipovaná tak, že do popredia vystupuje celostný pohľad na systémový vývin slovenskej morfológie s dôrazom na základné tendencie paradigmatického vývinu, s poukázaním na vzájomnú súvislosť medzi jednotlivými paradigmami a spätosť medzi fonologickým a morfológickým vývinom v čase.

Za podstatné autor pokladá tie faktory, ktoré sa bezprostredne dotýkajú vývinu slovenskej morfológie. Sústreďuje sa najmä na kongruentné (synsémantické) a nekongruentné (autosémantické) skloňovanie (termíny kongruentné – nekongruentné preberá od J. Štolca), na spájanie morfém v slove a zánik slabých jerov. Do popredia kladie problém stavby slabiky a zánik jerov, ako aj vznik aglutinujúcej flexie.

Vo výklade aglutinujúcej flexie prichádza s vecnými argumentmi o vplyve cudzích jazykových modelov (maďarského modelu) na slovenskú morfológiu v 10. až 13. storočí. Pre periodizáciu vývinu slovenskej deklináciej sústavy pokladá za dôležitú zmenu *ó > e* v západnom Gemeri a vo východnom Novohrade. V tejto súvislosti sa polemicky vyslovuje o názoroch E. Nováka a J. Stanislava: podľa E. Paulinyho ide o dôsledok domáceho vývinu do 13. storočia a nie o praslovanské dedičstvo, resp. o český vplyv. V metodologických východiskách zdôrazňuje význam pôsobenia iných zmien na vývin lexiky (hláskoslovné, formálne zmeny a významové, tvaroslovné).

V monografii autor dodržiava systematickú vývinovú líniu: najprv podáva predpokladaný východiskový stav skloňovania praslovanských substantív s vysvetleniami a všeobecným komentárom.

Z hľadiska vývinu slovenského deklinačného systému sú významné kapitoly týkajúce sa priamo vývinovej línie a formovania skloňovania životných maskulín (genitív – akuzatív, datív – lokál, vokatív), bohato doložené historickými faktmi. Pri osvetľovaní tvaru vokatívu, jeho fungovania i zanikania (s. 36–38) je zaujímavé Paulinyho porovnanie zachovania a zániku vokatívu ako osobitného tvaru aj v konfrontácii s niektorými slovanskými jazykmi. Zánik vokatívu odôvodňuje okrem iných príčin aj tým, že v slovanských jazykoch, kde sa nezachovali alternácie typu *rqk-a/rqč-ě* neudržal sa ani osobitný tvar vokatívu: ide o strednú, teda aj spisovnú slovenčinu, ruštinu a slovinčinu.

Pri vývine pádových koncoviek bolo potrebné zložitejšie vysvetlenie so zreteľom na nerovnaký pôvodný stav, vyžadujúci si aj odlišné chronologické zaradenie. Ide napríklad o vývin koncoviek instrumentálu sing. životných a neživotných maskulín (pôvodne *-omъ -omъ -omъ -omъ* – podľa jednotlivých kmeňov). Pri výklade vývinu koncoviek až po dnešný stav E. Pauliny uvádza náhľady V. Vážneho, V. Jagiča, Š. Hlavatého a F. Trávníčka, pričom s viacerými polemizuje (s. 54–55).

Kapitoly majú v podstate jednotnú kompozíciu, takže aj ďalšia kapitola o vývine deklinácie feminín obsahuje opis zmien v skloňovaní substantív ženského rodu podľa praslovanského kmeňového delenia (*a*-kmene, *ja*-kmene atď.) a jeho porovnanie so súčasným stavom, stručný diachrónno-synchronný výklad jednotlivých koncoviek v singulári a v pluráli, ktorý je doložený i prehľadnými mapkami.

Na rozmanitosť a množstvo koncoviek poukazuje v kapitole o skloňovaní neutier. V nej poskytuje viac priestoru polemickým, resp. diskutabilným názorom pri výklade pôvodu tvaru *znameňá*. Sám autor sa prikláňa k výraznému pôsobeniu rytmického zákona pri vývine týchto tvarov, pričom svoj názor podporia nárečovým i historickým materiálom a logickou vývinovou chronológiou.

Paulinyho systémová vývinová metóda a diachrónno-synchrónna orientácia je zreteľná aj pri osvetľovaní vývinu adjektívnych tvarov, kde sa sústreďuje najmä na výklad tvaru *dobró* > *dobruo* za psl. *dobroje*. Polemizuje s viacerými názormi (S. Czambel, V. Vážný, F. Trávníček, F. Pastrnek, M. Noha, L. Novák, J. Stanislav), hoci uznáva aj ich prínos do riešenia tejto problematiky. S typickým triezvym vedeckým úsudkom a analýzou sa usiluje dostať k najvyššestrannejšiemu, mohli by sme povedať k univerzálnemu riešeniu, ktoré by najlogickejšie zdôvodnilo vývinovú líniu istého tvaru. V tomto prípade za logický, historický podstatný fakt E. Pauliny pokladá rytmický zákon: kladie ho do súvislosti so stredoslovenskou chronológiou zániku jerov.

Do kapitoly o zámenách zaraďuje osobné zámená, ktoré si zachovali svoje vlastné skloňovanie, označuje ich ako nekongruentné, autosémantické slová. Kapitola svojou štruktúrou a diachrónno-synchrónnym prístupom sa neodlišuje od iných kapitol. Čo sa týka tvarov osobných zámen, E. Pauliny zastáva názor, že datív a akuzatív sg. *mne, tebe* podľa historických dokladov boli rozšírené a používané v živej reči. Avšak tvary v datíve a lokáli *tobě, sobě*, ako na to poukazuje aj J. Stanislav (1967), boli na území starého Slovenska rozšírenejšie oproti zachovanému dncšnému stavu. Dokumentujú to staré osobné mená z Cividalského evanjeliára z 9. storočia, napr. *Soběslava, Soběgoj, Sobědragz* a i.

Pri osvetľovaní vývinu jednotlivých tvarov zámen *můj, tvoj, svoj* v popredí stojí starý problém – prítomnosť či neprítomnosť kontrakcie. Oproti názoru J. Stanislava o uskutočnení kontrakcie v týchto tvaroch E. Pauliny na základe viacerých faktov (zmena skupín *-ji-, -ja-* pred kontrakciou na *-i-*, úzka spätosť zámen *můj, tvoj, svoj* so zámenami *náš, váš*, kde sa kontrakcia nemohla uskutočniť) dospel k záveru, že pri týchto zámenách sa kontrakcia ako pravidelná hlásková zmena neuskutočnila (s. 174–175). Na margo starého tvaru akuz. pl. *ny*, ktorého zápis sa zachoval v starobylej piesni o Morene (*ne za ny ... zaznačeného J. Kollárom odvolávajúcim sa na B. Tablica*), E. Pauliny konštatuje, že u B. Tablica je záznam *ne za nás*. A vyslovuje názor, že J. Kollár tento text zámerne archaizoval (s. 155).

V kapitole o číslovkách postupuje chronologicky – od východníckeho stavu (začiatok 10. storočia) až po súčasný stav. Pri výklade vývinu základných čísloviek *jeden – devät*, ako aj ďalších základných čísloviek *desať, sto, tisíc* E. Pauliny vychádza z diachrónno-synchrónneho aspektu a vysvetľuje z tohto hľadiska súčasne paradigmy čísloviek v troch základných slovenských makroareáloch.

Množstvo nárečového i historického materiálu pomohlo autorovi vysloviť a formulovať presvedčivé názory, z ktorých mnohé sa sice vyvíjali polemicky voči niektorým bádateľom. No aj viaceré konštatovania E. Paulinyho o vývine jednotlivých paradigiem môžu byť podnetom do diskusie a zároveň poslúžiť ako inšpiratívne východisko na mnohostrannejší výskum dejín slovenského jazyka, konkrétne v oblasti dialektológie.

Dielo E. Paulinyho je z vedeckopoznávacieho, ale aj z kultúrneho a politického pohľadu významným vkladom do sústavy poznatkov o dejinách slovenského jazyka od 10. storočia až podnes. Recenzovaná monografia je dôležitým prínosom nielen pre vedeckých pracovníkov, ale je aj významným poznávacím zdrojom pre vysokoškolských pedagógov a študentov slovakistiky a slavistiky. Osobitne treba vyzdvihnúť fakt, že autor pracuje s presne určenou systémovou metódou, jasne vymedzenými pojmami, jeho výklad má prehľadnú myšlienkovú štruktúru, čo zvyšuje informatívnu hodnotu diela.

Rukopis do tlače starostlivo a zodpovedne pripravil P. Žigo z Filozofickej fakulty UK, dielo vyšlo vďaka iniciatíve Jazykovedného ústavu E. Štúra SAV v Bratislave.

Ema Krošláková

VARIA I. Materiály z Kolokvia mladých jazykovedcov (Modra – Piesok 21. –22. októbra 1991). Zostavili M. Nábělková – M. Šimková. Bratislava, Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV 1992. 108 s.

Už sám názov naznačuje, že nejde o tematický zborník. Jeho značná polytematickosť je však pochopiteľná, lebo ide o súbor referátov prednesených na kolokviu mladých jazykovedcov z celého Slovenska. (Medzitým už bolo v novembri 1992 aj druhé kolokvium, takže možno očakávať zborník VARIA II.)

Napriek spomenutej polytematickosti však už usporiadanie štúdií naznačuje, že ide o dve skupiny problémov. V prvej časti zborníka sú totiž zaradené príspevky, ktoré by bolo možné označiť ako teoretické, v druhej sú zoskupené príspevky o sociálnej rozvrstvenosti, resp. o komunikačných sférach používania slovenčiny.

Tri štúdie v prvej časti možno azda charakterizovať ako sondy do klasickej problematiky a zároveň ako vžitky autorov a ich vedeckých záujmov. Patrí sem predovšetkým štúdia L. K r á l i k a *Z problematiky slovensko-rumunských vzťahov* (s. 64–67), ktorý na pozadí poľského slova *mazur* názorne poukazuje na špecifický prípad jazykových kontaktov v Uhorsku. – M. O s i p o v a (*K karpatskej hidrogeografickej terminológii: praslaviánska leksika*, s. 60–66) analyzuje niektoré menej bežné hydronymá (ako napr. *teplica, sopotnica, syrovnica*). – L. S t o j a n o v a (*K niektorým otázkam jazykovej dynamiky súčasnej spisovnej bulharčiny, češtiny a slovenčiny*, s. 57–60) zdôrazňuje potrebu brať pri konfrontačnom výskume do úvahy jazykovú situáciu konfrontovaných jazykov. Venuje pozornosť medzinárodným poloprefixom typu *narko-* a *disko-*, ako aj prefixácii preberaných grécko-latinských slovies.

Z podobného dynamického hľadiska vychádzajú aj O. O r g o ň o v á a L. V a l e k o v á. Prvá v štúdiu *Predpoklady sémantickej integrácie galicizmov v slovenčine* (s. 53–56) skúma aj teoretické otázky prvkov z cudzích jazykov, ako sú povaha vnútorného systému a mimojazykové fakty. Druhá v štúdiu *Slovtvorné motivované slovo v rozprávkach Daniela Heviera* (s. 36–39) vyzdvihuje slovtvorné prostriedky, resp. motivovanosť ako textotvorného činiteľa. Skúma kohézne paronymá, ale najmä využívanie slov s fiktívnou slovtvornou štruktúrou (t. j. autorove okazionalizmy).

Tri štúdie sú venované lexikálno-sémantickej problematike. L. K r a l i č á k skúma intenzitu ako kategóriu slúžiacu na vyjadrovanie nekontinuálneho, nešpecifického množstva kvality príznaku (*Lexikálna intenzifikácia deja a vlastností*, s. 20–24). Pracuje s pojmom intenzifikátor, načrtáva systém lexikálnych intenzifikátorov. – T. G r i g o r j a n o v á (*Lexikálnosémantická analýza slovies „vidieť“ v slovenčine a „videt“ v ruštine – z kontextuálneho aspektu*, s. 48–53) presvedčivo ukazuje, že v oblasti perceptívnych významov týchto slovies sú najväčšie zhody, najvýraznejšie sú rozdiely v oblasti kognitívnych významov. Najviac sa slovenčina a ruština rozchádzajú pri vyjadrovaní subjektívnej modality.

Dvaja autori rozvíjajú základné myšlienky svojho učiteľa – J. Sabola. I. M a č e k o v á (*Vzťah jednotlivého a všeobecného v slovenskom fonologickom systéme*, s. 24–28) sleduje neutralizácie kvantity, resp. aj neutralizáciu protikladu difúznosť – nedifúznosť na korpuse 1000 volákov. – J. R u s n á k (*K interpretácii neutralizácie fonologického protikladu „sykavosť – nesykavosť“ v rečovej praxi*, s. 28–35) skúma zase špecifickú neutralizáciu na základe konkrétneho materiálu získaného v normatívnych príručkách, obmedzujú sa pritom na morfématické hranice jednotlivých typov.

Ďalší dvaja bádatelia prezentujú prvé výsledky svojich teoretických úvah pri aplikovaní na konkrétny materiál. J. S e j á k o v á (*Činné prídavia v predikatívnej pozícii*, s. 9–15) si tak buduje teoretický rámec na výskum činných prídaví, rozlišujúce staticky a dynamický príznak a podľa toho aj funkciu tematizátora a rematizátora. Dobré využíva trojstupňový test transformácie. – E. P á l e š (*Počítačový model jazyka ako celku*, s. 15–19) prezentuje časť výskumov o svojom programe SAPFO (experimentálny program na porozumenie jazyka počítačom) a komentuje jeho základné časti: unifikáciu gramatiky, kolokačné funkcie a parafrázovať viet.

Napokon treba spomenúť štúdiu E. P í c h u (*Spracovanie terminologických pomenovaní vo všeobecnom výkladovom slovníku*, s. 40–47), v ktorej sa uvádzajú praktické riešenie pre lexikografický prax.

Do druhej časti zborníka, ako sme už spomenuli, sú zaradené štúdie z oblasti sociolingvistikého výskumu. V tomto smere je príznačný odklon od klasickej dialektológie. Len v štúdiu S. K l o f e r o v e j (*K nářeční nivelizaci*, s. 82–85) sa predkladajú výsledky terénneho výskumu v severomoravskom regióne, ale hlavná pozornosť sa sústreďuje na výklad vzťahov medzi jazykom nositeľov rozličných nářečí. – Podobne M. S m a t a n a (*Sociolingvistická anketa a jej využitie pri výskume súčasnej jazykovej situácie v konkrétnej nářečovej oblasti – na materiáli nářečia Rajeckej doliny*, s. 77–82) – obracia svoju pozornosť predovšetkým na generačné rozvrstvenie; opisuje vlastnú anketu a jej spracovanie aj na počítači. – V. P a t r á š (*Normatívny aspekt hovorenej podoby slovenčiny v meste*, s. 85–89) na základe vlastného výskumu konštruje pre jazyk Banskej Bystrice komunikačný konglomerát, ktorý však nemá pevnú štruktúru a je málo homogénny. Konštatuje, že komunikačné potreby nesaturuje len tradičný dialekt, ale aj rozličné variácie spisovnej slovenčiny a hovoreného jazyka. – Podobný stav konštatuje aj L. D v o r n i c k á (*Jazyková situácia v Trnave*, s. 75–77) na základe analýzy záznamu z politickej schôdze.

M. S e d l á k o v á (*K problematike vedomia spisovnej a nespisovnej jazykovej normy*, s. 71–74) vychádza zo svojej dialektologickej sondy orientovanej na výskum jazykového vedomia. Skúma úroveň jazykového vedomia, názory na nárečie a hodnotenie vlastných jazykových schopností respondentov.

Na sociálne rozvrstvenie celonárodného jazyka sú zamerané tri štúdie. M. Š i m k o v á (*Kondenzačné a nekondenzačné javy v hovorovej reči*, s. 94–98) skúma implicitné časové určenia, analytické a slovesno-menné predikáty, ako aj zámenná a elipsy. – J. K e s s e l o v á (*K výstavbe dialógu detí*, s. 98–102) skúma nepripravené dialógy detí na hranici predškolského a školského veku a rozlišuje predmetový dialóg, situačný dialóg a sprievodný prechodný dialóg. – P. O d a l o š (*Poznámka o jadre argotu odsúdených*, s. 90–94) za jadro skúmaného argotu pokladá trojicu lieky – alkohol – civilné peniaze, pričom za centrum označuje názvy liekov. Skúma najmä spôsoby tvorenia týchto názvov. Druhú časť zborníka uzatvára pokus o analýzu novinárskych útvarov so športovou tematikou od V. P a t r á š a – P. O d a l o š a (*Jazyková mozaika futbalových majstrovstiev sveta 1990 v Taliansku*, s. 102–108). V centre ich pozornosti sú najmä titulky, spôsoby pomenovania protagonistov, osamostatnený vetný člen, ako aj perspektívne a retrospektívne budovanie výpovede.

Aj z tohto nevyhnutne útržkového charakterizovania jednotlivých štúdií vidieť, že do slovenskej jazykovedy nastupuje nová generácia, vyzbrojená už teraz dostatočnými teoretickými poznatkami, ale najmä úsilím využívať nové metodologické postupy. Ak niektoré štúdie sú výsekmi pripravovaných kandidátskych dizertácií alebo aspoň zhrňajú poznatky získané pri písaní týchto prác, svedčí to zase o tom, že medzi touto nastupujúcou mladou generáciou a staršou, učiteľskou generáciou je priama väzba, nepochybne plodná pre obidve strany.

Treba dúfať, že poradové číslo pri tomto zborníku je príslubom ďalších zborníkov i náznamom, že takáto jazykoveda bude schopná získať aj podporu širšej verejnosti. Treba totiž konštatovať, že tento zborník vyšiel aj vďaka finančnej podpore denníka *Smena*.

Ján Horecký

MEDZINÁRODNÝ ČASOPIS STYLISTIKA

Nový medzinárodný časopis *Stylistika* (1. 1992. 206 s.) začala vydávať Poľská akadémia vied spolu s univerzitami. Hlavným redaktorom je S. G a j d a, členmi redakčnej rady sú vybraní odborníci z desiatich štátov (T. G. Vinokurová, B. Sandigová, R. Kochmann, B. Tošovic, I. Ohnheiserová, J. Puzyninová, M. N. Kozinová, M. Jelínek a ďalší; členom redakcie zo Slovenska je J. Mistrík).

Štylistika sa v jednotlivých príspevkoch chápe veľmi široko, takmer ako interdisciplinárny vedný odbor zahŕňajúci nielen kompetenciu klasického ponímania štýlu, štylistické prostriedky, ale aj psychický, sociálny a kultúrny kontext. V časopise je jedenásť štúdií publikovaných v slovenských jazykoch, iba úvodný príspevok je v anglickom jazyku.

Autorom úvodného článku *Stylistics Today* (s. 5–14) je S. G a j d a. Vyvracia všeobecne formulované konštatácie, že štylistika sa formovala až začiatkom 20. storočia. Poukazuje na to, že štylistické tradície sú veľmi staré, siahajú až do antickej rétoriky. Zároveň však upozorňuje, že štylistika sa dnes často chápe ako "mŕtva" disciplína. Na prekonanie takéhoto chápania treba, aby sa štylistika obohatila o sociolingvistikú, psycholingvistikú, pragmatiku a teóriu textu. S. Gajda rozlišuje tri základné trendy výskumu v súčasnej štylistike: tradičný, ďalej trend vychádzajúci z funkčnej perspektívy vety a v súčasnosti veľmi aktívny transdisciplinárny trend (textový trend). Autor upozorňuje, že tieto trendy sa uplatňujú simultánne, hoci v rôznych proporciách. Bádateľov v štylistike delí na anti-teoretikov (odmietajú akékoľvek teórie), mono-teoretikov (držia sa len jedinej teórie) a eklektikov (využívajú prístupy rôznych teórií). Súčasne upozorňuje na to, že výskum štýlu a štylistiky potrebuje nielen viac radikalizmu, ale aj viac konzervatizmu, kreatívnej imaginácie a kritických názorov. V poslednej časti článku autor píše o potrebe aplikovať štylistické poznatky v praxi, o nevyhnutnosti rozvíjať formálne aj neformálne vzťahy medzi výskumníkmi, o požiadavke formulovať nové výskumné programy a o nevyhnutnosti plniť ďalšie kognitívne, praktické a organizačné funkcie. S. Gajda vyjadruje nádej, že nový časopis bude pomáhať pri realizácii týchto úloh.

M. J e l í n e k v príspevku *Problematika definície pojmu styl* (s. 15–26) uvažuje nad základnými definíciami štýlu a hodnotí ich z hľadiska štylistických princípov pražských štylistov a ich pokračovateľov. Definície štýlu zadeľuje do desiatich skupín. Do prvej skupiny dáva definície tých bádateľov, ktorí ako *genus proximum* uplatňujú individuálne používanie jazyka (K. Vossler, G. Buffon, H. Gaertner); v druhej sú bádateľia, ktorí chápu štýl na základe individualizačnej alebo singularizačnej organizácie prehovoru (B. Havránek, B. Trnka, V. Skalička, P. Trost); definície v tretej skupine vychádzajú z eliminácie singularného a individuálneho štýlu (G. O. Vinokur, J. H. Greenberg); vo štvrtej skupine sú definície

stotožňujúce štýl s používaním, resp. spôsobom používania jazykových prostriedkov na isté ciele (A. M. Peškovskij, V. Mathesius, D. Crystal, D. Davy); v piatej skupine sú definície založené na chápaní štýlu ako kvality alebo aspektu prehovoru, reči (J. Marouzeau, F. Miko, P. Giuraud); v šiestej skupine sa v definíciách pojem štýl kryje s výberom výrazových prostriedkov (A. McIntosh, J. Mistrík, R. G. Piotrovskij); do siedmej skupiny autor zaraďuje definície, ktoré chápu štýl ako výsledok vzťahov medzi výrazovými prostriedkami a vyjadrovaným obsahom (S. Szober, J. B. Carroll, A. V. Fedorov); v definíciách ôsmej skupiny sa štýl prezentuje ako spôsob vyjadrovania emocionálnych či expresívnych hodnôt (Ch. Bally, S. Ullmann, M. Riffaterre); v deviatej skupine sa štýly chápu ako variácie jazykového systému (V. V. Vinogradov, E. Werlich); napokon do desiatej skupiny autor zaraďuje definície, v ktorých sa štýl chápe ako súhrn frekvenčných odchýlok od normy (Ch. G. Osgood, B. N. Golovin, N. E. Enkvist). Podľa M. Jelínka existujú aj iné typy definícií štýlu, ale tie nie sú veľmi rozšírené.

(K príspevku M. Jelínka treba uviesť kritickú poznámku, že pri takom precíznom členení definícií a autorov by sa žiadalo presnejšie a dôslednejšie citovať odbornú literatúru, aby pri citovaní nevznikli také vákuá, ako je napríklad v literatúre J. Mistríka, ktorá je citovaná nepresne a chýbajú v nej údaje za posledných dvadsať rokov (!); podobne je to s autorovým citovaním mnohých ďalších bádateľov.)

T. S k u b a l a n k o v á v príspevku *Czy można mówić o istnieniu systemu stylistycznego?* (s. 27--38) naznačuje, že hlavné znaky jazykového systému nemajú ekvivalenty v štruktúre štýlu. Kým štruktúra jazykového systému pozostáva z lingvistických foriem (tvarov), kategórií a funkcií, štruktúra štýlu zahŕňa stylistické univerzálie, kódy, kategórie a funkcie. Podľa autorky možno hovoriť o stylistickom systéme len vtedy, ak ide o abstraktný systém s typickými konštitučnými jednotkami, ako sú kódy, kategórie a funkcie.

M. N. K o ž i n o v á (*Interpretacja teksta w funkcjonalno-stylowym aspekcie*, s. 39--50) sa dovoľáva nového typu funkčno-stylistickej analýzy textu. K tomuto názoru dochádza na základe predpokladu, že jazyk je fungujúci systém a že textové špecifiká sú dôsledkom mimojazykových činiteľov. Preto text nemožno dokonale interpretovať iba na lingvistickom podklade. Autorka zdôrazňuje, že pri textovej interpretácii sa treba opierať aj o gnozológiu, psychológiu, logiku a iné disciplíny. Z príspevku jasne vidieť, že M. N. Kožinová svoje tézy opiera o skúsenosti z pedagogickej praxe. Navyše to vidieť aj na jej interpretačnom modeli vedeckého textu.

Problematikou textovej analýzy sa zaoberá aj T. D o b r z y ň s k a (*Badania struktury tekstu -- nowe źródło inspiracji stylistyki*, s. 51--66). Podľa autorky veľký pokrok v stylistickom bádaní priniesla teória textu (textová lingvistika, discourse analysis), ktorá ponúka veľké množstvo špecifických textových kategórií a vzťahov v spojitosti s faktormi relevantnými v štylistike. Tento pokrok umocňuje aj fakt, že objektom textovej lingvistiky je rozhovor. V príspevku autorka rozoberá štyri základné oblasti textovej lingvistiky: 1. delimitácia rozhovoru ako komunikačnej entity; 2. transformácia vety (jazykovej jednotky) do výpovede; 3. koherencia a kohézia textu; 4. typológia textových štruktúr a rečových žánrov.

J. H o f f m a n n o v á v článku *Mluvené a psané texty ve vzájemných citacích (aluziích)* (s. 67--81) vychádza z prác známych angloamerických bádateľov z oblasti teórie textu, analýzy dialógu, psycholingvistiky a sociolingvistiky. Podľa autorky sú písomnosť -- ústnosť ako polarity do značnej miery umelé, len zriedkavo sa vyskytujú v čistej podobe, preto sa v príspevku zaoberá tými prvkami a javmi, ktoré tvoria prechod medzi písaným a hovoreným textom. Takéto prvky a javy nazýva termínom citácie, resp. alúzie; na ich klasifikáciu a opis vyčleňuje štyri kritériá: 1. čo sa "cituje", 2. prečo sa takto cituje, 3. kedy a kde sa cituje, 4. ako sa cituje. Vzájomné kríženie hovorených a písaných textov predstavuje dynamickú oblasť súčasnej komunikácie.

Ďalšie dva príspevky (slovenský a poľský) sa zhodou okolností týkajú problematiky religiózneho štýlu. V prvom z nich J. M i s t r í k (*Religiózný štýl*, s. 82--89) po prvý raz v teórii štylistiky profiluje a do systému štýlov zaraďuje religiózny štýl. Charakterizuje ho ako semioticky zložitý text, ktorý je natoľko komplikovaný uplatňovaním verbálnych i neverbálnych výrazových prostriedkov, ako komplikovaná je funkcia tohto štýlu uplatňovaná v psychickej i praktickej oblasti človeka. Osobitnú pozornosť venuje špecifickej biblickej a kazateľskej lexike, ako aj špecifickým mimojazykovým prostriedkom uplatňovaným v náboženských obradoch (text bol uverejnený aj v zborníku *Studia Academica Slovaca*, 20, 1991).

V štúdiu *O początkach stylu religijnego w polszczyźnie* (s. 90--97) M. W o j t a k o v á charakterizuje tento štýl analogicky ako J. Mistrík, ibaže trochu užšie. Autorka vidí religiózny štýl iba v rámci verbálnej zložky náboženských výpovedí.

A. S t i c h (*Publicistický styl v soustavě funkčních stylů*, s. 98--106) vychádza z pražskej štylistickej teórie, z troch základných funkčných štýlov. V roku 1954 sa po prvýkrát objavil výraz publicistický štýl, ktorý sa neskôr začal používať aj v štylistike východnej a strednej Európy; termín publicistický štýl však nie je známy v západnej lingvistike. Podľa autora je ťažké nájsť spoločné jazykoštylistické črty pre člá-

nok, fejtón, inzerát, interview; dnes publicistické jazykové prejavy nielen ničो oznamujú, ale aj ovplyvňujú. Naznačuje, či by nebolo možné rezignovať z termínu publicistický štýl a nahradiť ho termínom persuzívny štýl. Tejto téze však možno oponovať v tom zmysle, že aj také žánre, v ktorých sa expressis verbis neuplatňuje persuzívnosť (beletristické žánre, ale aj niektoré spravodajské, ba aj analytické), sú textami publicistiky.

V článku *Aktuálne nuždy slovarnej teórie i praktiki v sovremennoj stilistike* (s. 107–115) sa (dnes už nebohá) T. G. V i n o k u r o v á dotýka troch trendov v lexikografických prácach, ktoré súvisia so štylistickou teóriou. Sú to: 1. fixácia štylistických javov v reálnom jazykovom používaní a z toho odvodené definície; 2. opora o existujúci terminologický systém s cieľom prispôsobiť klasifikáciu analyzovaných jazykových faktorov; 3. komparatívna analýza rôznych definícií. Autorka rozdeľuje štylistické slovníky na slovníky štylistických termínov a na slovníky štylistických prostriedkov.

V príspevku nazvanom *Systematizace základních pojmů české funkční stylistiky* (s. 116–128) M. Č e c h o v á vychádza z Havránkovej koncepcie, zo známych štyroch funkcií spisovného jazyka a z piatich funkčných štýlov. Autorka upozorňuje, že za posledných šesťdesiat rokov sa Havránkova koncepcia ďalej rozvíjala a vznikli aj nové koncepcie. V súčasnosti odporúča dôslednejšie skúmať vzťah štylistiky k textovej lingvistike, teórii textu, nadvetnej syntaxi, pragmatike textu, teórii komunikácie, jazykovej kultúre. M. Čechová osobitne zdôrazňuje to, že uvedené termíny vôbec nie sú synonymné, ako sa to často v niektorých prameňoch chápe. Podľa autorky v súčasnosti vystupuje do popredia aj vzťah štýlu k textu či jazykovému prejavu a k spisovnému jazyku.

B. W y d e r k a sa v príspevku *O niektóрых problemach systematizaczi šrodków stylowych* (s. 129–138) venuje systematizácii štylistických prostriedkov. Týka sa aj problémov spojených s interpretáciou a klasifikáciou štylistických kategórií.

Prvé číslo tohto nového časopisu veľmi dobre predstavuje stav štylistiky najmä v strednej a východnej Európe. Podľa zloženia redakčnej rady by sa bolo dalo očakávať, že sa v Stylistike vyskytnú aj príspevky bádateľov zo Západu. Je to trocha spôsobené aj tým, že západná štylistika, zacielená viac na individuálne štýly a na exaktné metódy v štylistike, sa predsa len ako celok odlišuje od štylistiky, ktorá má korene v Pražskej škole a ktorá sa vo väčšej miere orientuje na štylistiku vecných textov (publicistický štýl, administratívny štýl, náučný štýl) a na žánre vecnej literatúry. Súbor štúdií umožňuje čitateľovi dobrú orientáciu v bádateľských trendoch súčasnej štylistiky.

Oľga Škvareninová

NOVÉ VYDANIE HISTORICKO-ETYMOLOGICKÉHO SLOVNÍKA MAĎARČINY

Po vydaní viacerých historicko-lexikografických diel (*Régi Magyar Glosszárium*. Budapešť, Akadémiai Kiadó 1984. 807 s. – *Uralisches etymologisches Wörterbuch*. Lieferung 1–7. Budapešť, Akadémiai Kiadó 1986–1988. 906 s.) vyšli vlni v budapešťanskom vydavateľstve Akadémiai Kiadó prvé dva zväzky historicko-etymologického slovníka maďarského jazyka (ďalej HESMJ) – *Etymológisches Wörterbuch des Ungarischen*. Budapest 1992. Lieferung I. 226 s. Lieferung II, s. 227–498. Podľa úvodu (s. VII) sa autori HESMJ usilovali nadviazať na staršiu tradíciu etymologických slovníkov, napr. *Magyar etimológiai szótár Mátyása Flóriána* (zv. 1–3, Pešť 1868–1871), ktorý bol prvým pokusom o výklad pôvodu maďarských slov, neskoršie rovnomenne dielo Zoltána Gombocza a Jánosa Melicha (Budapest 1914–1944), *Magyar szófajti szótár Gézu Bárcziho* (Budapest 1941), resp. na trojzväzkový slovník Lóránda Benkőa *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* (Budapest 1967–1976, 1984).

Úplné vydanie HESMJ obsahuje okolo 10 000 hesiel, ktoré sa začali spracúvať v Jazykovednom ústave Maďarskej akadémie vied r. 1982. Autorský kolektív tvorili odborníci, ktorí sa zaoberali pôvodnými, zdedenými slovami (t. j. slovami patriacimi do uralskej jazykovej rodiny), osobitný kolektív spracúval slová prevzaté zo slovanských jazykov, ďalšia časť odborníkov sa zamerala na slová prevzaté z latinčiny, iránčiny, turečtiny, osobitná skupina spracúvala slová onomatopoického pôvodu, internacionalizmy a slová, ktoré zo stredovekej latinčiny prenikli do maďarčiny prostredníctvom iných, najčastejšie románskych jazykov.

Heslo v HESMJ má tri časti. V prvej časti sa po heslovom slove uvádza jeho synchronicko-diachronická charakteristika od najstarších dokladov (*árva*, F: 1152 *Arua*, s. 51). V druhej časti hesla sa uvádza

etymológia a zaradenie do jazykovej rodiny (*árva/elárul* = Subst. 1/ *Waise*, Adj. 1/ *einsam*; *verlassen*; 2/ *verwümet*; 3/ *verwaist*) a zaradenie do jazykovej rodiny. Zároveň sa uvádzajú aj paralely v jednotlivých geneticky príbuzných jazykoch a odkazy na významové a hláskové paralely v iných jazykových rodinách (východojazykiské *jénkurwi*, mordviansky a erzijsky dialekt *uroz*, fínska podoba *orpo*, nórsko-lapónsky variant *oarbes*; porov. ugrofín. *orpa/s/3* < *orsa/s* 3). Tento starý tvar prevzali ugrofínske jazyky podľa citovaného hesla zo staroiránskeho jazyka. Ďalšiu časť hesla tvoria poznámky a odkazy historicko-porovnávej povahy. Pri heslovom slove *árva* sa jeho autori odvolávajú na staroiránsky tvar *ár̥bha-*, *ar̥b̥aká-* = malý, mladý, slabý; dieťa, lat. *orbis* = osirelý, gréc. *orphánus* v tom istom význame. Po zmene *rp* > *n* v ugrofínskych jazykoch sa v rámci hesla uvádza aj odkaz na heslové slovo *hervad*. Poslednou, treťou časťou hesla sú základné bibliografické údaje (v skratkovej podobe). Ich dôležitosť a informatívnosť spočíva v tom, že ide o pramene, v ktorých sa heslové slovo, jeho pôvod a lexikálnosémantická charakteristika spracúvala pred vydaním HESMJ.

Z hľadiska výstavby hesla si podrobnejšiu pozornosť zaslúžia aj jeho jednotlivé časti. Pri diachronicko-synchronickej charakteristike heslového slova sa v rámci hesla okrem základných tvarov uvádzajú aj derivované podoby v tomto poradí: lexikálnosémantická charakteristika slova, jeho varianty (F = Formvarianten), významy (B = Bedeutungen), deriváty (A = Ableitungen) a lexikalizované tvary (označené ako L). Súčasťou hesla sú aj kvalifikátory, ktorých funkciou je najmä diachronická charakteristika a areálové začlenenie jednotlivých tvarov. Osobitne sa označujú nárečové podoby heslového slova (značkou X – *dutyán*, s. 287; *armás*, s. 49), zastarané slová trojuholníkom (*armányos*, s. 49; *fiyng*, s. 395), zaniknuté slová krížikom (*bécs*, s. 90; *ellik*, s. 314). Pri jednotlivých heslách sa uvádzajú aj varianty heslového slova, ktoré majú v jednotlivých nárečiach odlišnú podobu. V takomto prípade sa areálové obmedzenie variantu označuje skratkou *ma* (mundartliche Formvarianten) a skratkou sa uvádza aj areál výskytu. Pri jednotlivých variantoch heslového slova sú uvedené aj údaje o tom, ako základná podoba heslového slova, resp. jeho varianty motivovali vznik proprií (*bélyeg*, s. 95 → 1493 *Bellek*), priezvisk. resp. osobných mien (*bodor*, s. 115 → 1400 *Bodur*) a zvieracích mien (*bodor*, s. 115 → 1790 *bodri/Bodri*). Súčasťou kvalifikátorov je aj štýlové zaradenie heslového slova. Osobitne sú označené tie heslové slová, ktoré v minulosti patrili do tzv. vyššieho, oficiálneho štýlu. Boli to väčšinou slová z kultúrnej, administratívnej, náboženskej a „vedeckej“ sféry.

V etymologickej časti hesla sa vysvetľuje pôvod heslového slova, jeho významy, resp. možné významy, ako aj prevzatia z iných jazykov: *bojnyik* X F: u1690 *bojnyik-tánczot*; 1790 *Bújnyik*, *Bunyik*; 1807 *Bojnikok*; 1808 *bojnékoskoddak* A; *ma zbuynyik* B: 1. u1690 „Strassenräuber“; 2. 1838 „einfältiger, schüchternen Mensch“; 3. 1873 „Person mit düsterem Blick“. Lehn aus dem Slowak O Slowak *zbojník*, (*ma*) *zbuynyik*, *zbuynyik*: Strassenräuber. Strauchdieb (< slowak *zboj* „Raub“). Vgl. noch poln (*ma*) *zbojnik*, *zbojnik*; ukr. karp. *zbiynyik*; usw.: „Strassenräuber, Strauchdieb“; diese stammen aus dem Slowak. – Zum Weggleichen des slow Anl. im Ung. vgl. → *kadarka*, → *toklász*. Entstehungsweise der Bed. 2 ist nicht klar. Bed. 3 scherzhaft Mataph nach Bed. 1 – Von ungekl. Zugehörigkeit: *bojnyik* „zwiebelartige Pflanze zum Rehenbinden“ (1873). EtSz; KSJsz 97; TESz.

Pri spracúvaní HESMJ využil jeho autorský kolektív rozsiahlu pramennú základňu od najstarších záznamov po súčasnosť. Pojem „etymologický slovník“ sa v tomto prípade chápe v najširšom význame. Heslové slová sa totiž neobmedzujú na základnú charakteristiku významu v diachronicko-synchronickej rovine od 11. stor. (typ *ázik*, s. 61; *búza*, s. 151; *fény*, s. 379), ale sa v ňom uvádzajú aj najnovšie prevzaté slová typu *autó* (1909, s. 60), *autóbusz* (1906, s. 60), *automobil* (1894, *ibid.*), resp. *bikini* (1962).

V prvých dvoch zväzkoch HESMJ sú spracované heslové slová začínajúce sa na písmená A – G (Gy). Metodologicky sa tento slovník opiera o tradície maďarskej historickojazykovednej lexikografie. Tým, že vychádza v nemčine, nadobúda širšiu publicitu a stáva sa cenným zdrojom poznatkov nielen pre bádateľov, ktorí aktívne ovládajú maďarčinu. Tento slovníkový projekt je hodnotný aj tým, že syntetizuje slovník zásobu maďarčiny, ktorá v rozličných etapách prevzala pod vplyvom areálnych a kultúrnych kontaktov množstvo slov z iných jazykov. V porovnaní s predchádzajúcimi vydaniaми historických a etymologických slovníkov maďarčiny sa v novom vydaní množstvo slov prehodnotilo na základe ohlasov na predchádzajúce práce. Celý projekt historicko-etymologického slovníka maďarčiny sa bude dať v úplnom rozsahu zhodnotiť až po jeho dokončení a vydaní všetkých zväzkov. Nájdu sa v ňom určite aj miesta na korektnú

vedeckú diskusiu a podnety na ďalšie výskumy nielen v oblasti historickej ugrofinistiky, ale aj konfrontačnej lexikografie v synchronickom a diachronickom poňatí. Prvé dva zošity HESMJ sú toho dobrou predzvesťou.

Pavol Žigo

INTERDISCIPLINÁRNY VÝSKUM SÉMANTIKY JAZYKA PRÍSPEVOK KOGNITÍVNEJ ANTROPOLÓGIE

V auguste r. 1991 Spoločnosť Maxa Plancka založila pracovnú skupinu na výskum v oblasti kognitívnej antropológie pri Inštitúte Maxa Plancka pre psycholingvistiku v holandskom Nijmegen. Skupina sa opiera o lingvistický a psychologický výskum a usiluje sa o tvorivú interakciu s kultúrnou antropológiou, konkrétne s kognitívnou a lingvistickou antropológiou. Podnetom na založenie tohto výskumného tímu bol fakt, že v kognitívnych vedách sa často špekuluje o univerzálnej biologickej základni ľudského myslenia a konceptualizácie, ale bez náležitej interkultúrnej bázy oprávňujúcej formulovať presvedčivé zovšeobecnenia. Naproti tomu kultúrnej antropológii, ktorá disponuje východiskovými údajmi, chýba zasa primeraná teória ľudského poznania. O nápravu tohto stavu sa usiluje s etnolingvistikou; jej osobitosťou je práca s materiálom získaným z prvej ruky, často z terénneho výskumu.

V prvej fáze sa ťažiskom stal výskum konceptualizácie priestoru. Je to dobre zvolená téma, lebo priestorová doména je odrazovým mostíkom umožňujúcim preniknúť do konceptualizácie v iných doménach. Terénny výskum sa konal v Austrálii (jazyk gugu-yimithirr), v Strednej Amerike (jazyky tzeltal, tzotzil, yucatec a mopan), na indickom subkontinente (tamilčina na juhu, belharčina v Nepále), v južnej Afrike (jazyk kgalagadi) a v Tichomorí (na Trobriandských ostrovoch a vo vnútrozemí Novej Guiney).

Predbežné výsledky zhrnújú tzv. *Working Papers*, ktorých vyšlo za rok od októbra 1991 do októbra 1992 dovedna osemnásť zošitov. V prvom zošite Stephen C. Levinson uverejnil teoretickú prácu *Relativity in pojme a opise priestoru* (Relativity in Spatial Conception and Description, Working Paper No. 1). Upozorňuje, že v poslednom čase sa dôraz začína klásť nie na hľadanie rozdielnosti, ale na odhaľovanie skrytých univerzálnych vlastností. Priestorovú konceptualizáciu pokladá za ústredný fenomén ľudského poznania a za jednu z najzaujímavejších ciest výskumu kultúrnej relativity. Príklady z austrálskeho jazyka gugu-yimithirr dokazujú, že priestorová konceptualizácia nie je vždy bezpodmienečne egocentrická, že sa vyskytujú aj koordináty, ktorých centrom nie je ego pozorovateľa či hovoriaceho. Inú možnosť priestorovej konceptualizácie predstavuje aplikácia anatómie ľudského tela na priestor, ako to dokladá stredoamerická tzeltalčina. A hoci tieto konceptualizácie sú ojedinelé, ich výskyt dokazuje, že terénny, resp. materiálový výskum rozličných jazykov vôbec nie je stratou času, ale môže priniesť veľa pozoruhodných, ba aj prekvapujúcich výsledkov.

Teoretický až metodický rozmer majú aj rady S. C. Levinsona týkajúce sa terénneho výskumu priestorových pojmov (*Primer for the Field Investigation of Spatial Description and Conception*, Working Paper No. 5). Osobitnú pozornosť venuje relatívnemu a absolútnemu kódovaniu priestorových vzťahov. Ich poznávací dosah je rozdielny, pričom absolútny systém je podstatne náročnejší, lebo hovoriaci sa musí vždy vedieť orientovať v prostredí (svetové strany a pod.). Naproti tomu pri relatívnom systéme sa orientácia v priestore vždy udáva vo vzťahu k hovoriacemu. Pravda, jestvujú aj jazyky, v ktorých koexistujú obidva systémy, absolútny i relatívny (napr. v polynézskych jazykoch). Treba si však všimnúť nielen povahu koordinát v priestore, ale aj pohyb v ňom.

Na potrebu revízie doterajšieho postoja k doméne priestoru v kognitívnej lingvistike poukázal Gunter Senft v práci *Everything We Always Thought We Knew about Space – But Did Not Bother to Question* (Working Paper No. 10). Jedným z hlavných nedostatkov doterajšieho výskumu a zovšeobecnení je fakt, že vychádzajú iba z materiálu indoeurópskych jazykov a pritom si nárokovujú univerzálnu platnosť. Všimá si aj výsledky neurologických výskumov, podľa ktorých v doméne priestorových funkcií má väčšiu úlohu pravá hemisféra. Zdá sa, že pri organizovaní skúseností priestor väčšmi zaväži u negramotných spoločností než vo vyspelých západných spoločnostiach. Na záver konštatuje, že vyčerpávajúca kognitívna teória priestoru ešte neexistuje.

Dôležitým článkom výskumu priestorových kategórií je bibliografia prác o priestore, deixe a príbuzných témach (*A Bibliography on Space, Deixis, and Related Topics, with Index*, Working Paper No. 15), ktorú zostavili Misja Schreuder P e t e r s, Milko v a n G o o l a Ester M e s s i n g. Obsahuje približne päťsto záznamov, ale nie je vyčerpávajúca, Dôležitým doplnkom je takmer sedemdesiatstránkový index pojmov a mien.

Všetky ostatné zošity zhrnújú výsledky výskumu konkrétneho jazykového materiálu či už z amerického jazyka tzotzil (John B. Haviland, Lourdes de León, Penelope Brown, Stephen C. Levinson), z mopanskej majčiny (Eve Danziger), z austrálskeho jazyka gugu-yimithirr (John B. Haviland, Stephen C. Levinson) alebo z niektorých iných tzv. exotických jazykov.

Hoci sa jednotlivé práce sústreďujú na otázky členenia a filozofie priestoru, autori si všímajú aj také kategórie, ako je pohyb v priestore a čas. To sú však problémy, ktoré si zasluhujú podstatne podrobnejší výskum.

Viktor Krupa

**Priekopnícke dielo kolektívu slovenských jazykovedcov
pod vedením prof. PhDr. Jozefa Mistríka, DrSc.**

ENCYKLOPÉDIA JAZYKOVEDY

- Komplexné a hutné informácie o otázkach všeobecnej jazykovedy, fonetiky, lexikológie, štylistiky, teórie komunikácie, slovenskej morfológie a syntaxe vo viac ako 2 000 heslách
- Údaje o osobnostiach domácej aj zahraničnej jazykovedy v 200 heslách
 - Výstižné charakteristiky najdôležitejších diel slovenskej a všeobecnej jazykovedy v 300 heslách
 - 520 strán veľkého encyklopedického formátu, schémy, tabuľky a ilustrácie

Túto výnimočnú príležitosť získať bohatý zdroj poznatkov ponúka
Vydavateľstvo Obzor vo svojej novej

ENCYKLOPÉDII JAZYKOVEDY

všetkým, čo sa profesionálne zaoberajú nielen slovakistikou, ale aj ďalšími jazykovednými disciplínami v škole, vo vedeckom výskume či v redakcii. Je to kniha, ktorá patrí do školských knižníc, do príručných knižníc učiteľov slovenčiny, češtiny aj cudzích jazykov, na všetky jazykovedné pracoviská

- Encyklopédia jazykovedy vyjde v lete 1993 a bude stáť 225 Sk. Jej náklad je obmedzený, preto vážnym záujemcom o dielo odporúčame, aby si ho objednali na adrese:

Vydavateľstvo Obzor, odbyt, Špitálska 35, Bratislava 815 85

Záväzne objednávame exemplárov diela Encyklopédia jazykovedy

Adresa objednávateľa:

podpis (pečiatka)

CONTENT

Juraj Dolník: Motivation as a Principle of the Natural Morphology	3
Ján Kačala: Word-groups Containing the Categorial Words	14
Klára Buzássyová: Nominalizational function of the Names of Abstract Notions	25
Eva Třebenská: Semantic Analysis of the Subjectless Sentences and the Sentences Containing Unexpressed Subject	41
Viktor Krupa: Language Relativity and Anticipation of Language Creativity	54

Discussion

František Miko: Opening of Langue/Parole Axiom	60
--	----

Reports and Reviews

To the Memory of Academician Ludovít Novák By J. Sabol	66
Colloquium Held in Memory of 80 th Birthday of Prof. Eugen Pauliny. By J. Mlaček - J. Pauliny	68
Pauliny, E.: Development of the Slovak Language. By E. Krošláková	70
Varia I. By J. Horecký	72
International Journal Stylistyka. By O. Škvařeninová	74
New Edition of the Historical-Etymological Dictionary of Hungarian. By P. Žigo	76
Interdisciplinary Research of Semantics of Language. Contribution of Cognitive Anthropology. By V. Krupa	78

JAZYKOVEDNÝ ČASOPIS

Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied

Ročník 44, 1993, 1

Vychádza dvakrát do roka

Vydáva Slovak Academic Press, spol. s r. o.

Hlavný redaktor PhDr. Ján Kačala, DrSc.

Výkonný redaktor PhDr. Ján Bosák, CSc.

Redakčná rada:

PhDr. Ján Bosák, CSc., PhDr. Klára Buzássyová, CSc., doc. PhDr. Juraj Dolník, DrSc., prof. PhDr. Ján Horecký, DrSc., člen korešpondent Ján Kačala, prof. PhDr. Rudolf Krajčovič, DrSc., doc. PhDr. Ábel Kráľ, DrSc., PhDr. Viktor Krupa, DrSc., prof. PhDr. Jozef Mistrík, DrSc., PhDr. Slavo Ondrejovič, CSc., PhDr. Ivor Ripka, CSc., prof. PhDr. Ján Sabol, DrSc., doc. PhDr. Ella Sekaninová, DrSc.

Adresa redakcie: 813 64 Bratislava, Panská 26

Technická redaktorka: Daniela Kucharová

Objednávky a predplatné prijíma Slovak Academic Press, spol. s r. o., P.O.Box 57,
Nám. slobody 6, 810 05 Bratislava

Distributed by Slovak Academic Press Ltd., P.O.Box 57, Nám slobody 6, 810 05 Bratislava

Distribution rights are held by KUBON und SAGNER, P.O.B 34 01 08, D-8000 München,
Germany

Ročné predplatné SK 58,-, jednotlivé číslo SK 29,-

© Slovak Academic Press, spol. s r. o., 1993